

INNOVATIVE TEACHERS

Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігіне тіркеліп №ЗТ-2024-0504751 Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының сайтында 2024 жылы Аттестаттау уәбасын бағабалымсададың тізіміне енген №ЗТ-2024-05047485
<https://uba.edu.kz/storage/app/media/TIZIM%2022.08.24.pdf>

04 - ҚЫРКҮЙЕК 2026 ЖЫЛ №59

*Білім –
ұлттың болашағы*

Бақыт Құрбан

ҚР Оқу-ағарту министрлігі
ҰҒПДО-ның курс тренері
Ы.Алтынсарин атындағы төс белгі иегері
педагог-шебер
педагогика ғылымдарының магистрі

INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL JOURNAL

Халықаралық ғылыми-танымдық, педагогикалық журнал

INNOVATIVE TEACHERS

4-қыркүйек 2026 жыл №59

Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігіне тіркеліп

№ЗТ-2024-0504751

Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының сайтында 2026 жылы
20-қаңтарда зерттеу қызметін жариялау үшін ұсынылатын басылымдар тізіміне
енген

№ЗТ-2026-05047485

<https://www.uba.edu.kz/storage/app/media/TIZIM%2021.01.2026%202026%202026.pdf>

Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігінің
ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және
желілік басылымды есепке қою туралы **№KZ25VPY00087946** куәлігі
берілген.

Шығу жиілігі: айына 3 рет жарық көреді

Материалдар қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде қабылданады.

Жарияланған фактілер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауапты.

Қолжазбалар мен фотосуреттер лицензияланбайды және қайтарылмайды.

Меншік иесі: «Білім шуағы» Республикалық ғылым мен білімді қолдау орталығы
«Innovative teachers» журналы

Бас редактор: Уразбаева Нургул Назаркуловна +77711410882

Бас редактор: Уразбаева Нургул Назаркуловна

Редакциялық алқаның құрамы:

Оракова Амангул Шахарбековна, Абай атындағы Қазақ Ұлттық университеті педагогика және психология кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты, Бельгия Жоғары мектебінің Гонорар профессоры, Халықаралық Ақпараттандыру Академиясының академигі

Наметкулова Фарида Джанузаковна, Абай атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Математиканы, физиканы және информатика кафедрасы, Математиканы, физиканы және информатиканы оқыту әдістемесі кафедрасының аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының кандидаты

Мейрбеков Мырзабай Балтабаевич, Тарих ғылымының кандидаты, Ж.Ташенов атындағы университетінің аға оқытушысы

Спатаева Бакытгул Курбановна, Оқу-ағарту министрлігінің әдіскері, қазақ тілі мен әдебиеті магистрі, педагог-шебер

Молдадосова Алтынай Кайыповна. Тарих магистрі, “Ыбырай Алтынсарин” медалінің иегері, “Үздік ұстаз”-2020, педагог-шебер

Пазылова Алтынай Абуовна, “Ыбырай Алтынсарин” медалінің иегері, “Үздік ұстаз”-2021, педагог-шебер, 2024 жылғы “Қазақстан Мұғалімі” Ұлттық Сыйлығының ТОП-50 финалисті

Имадуллаев Олжас Раимбекович, “Үздік ұстаз”-2024, педагог-шебер

Уразбаева Айгул Назаркуловна, Математика магистрі, Педагог-шебер

Уристов Галымжан Маханбетович, Педагог-шебер

Техникалық редактор: Уристов Галымжан Маханбетович

Жауапты хатшы: Уразбаева Нургул Назаркуловна

Редакцияның мекен-жайы:

Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы
Төле би көшесі 298/3, 7 индекс: **050031**

Эл.почта: bilim-shuagy@mail.ru

ТӘУЕКЕЛ ТОБЫНДАҒЫ ОҚУШЫЛАРМЕН ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУДЕ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТЫҢ РӨЛІ

Көпен Жадыра

Астана қаласы Нұра ауданы

Астана әкімдігінің «№71 мектеп-лицей» ШЖҚ МКК

Педагог психолог

Аннотация. Мақалада жалпы білім беру ұйымдарындағы тәуекел тобындағы оқушылармен жүргізілетін психологиялық-педагогикалық жұмыстың маңызы, мазмұны және педагог-психологтың кәсіби қызметіндегі негізгі бағыттары қарастырылады. Қазіргі қоғамдағы әлеуметтік, психологиялық және отбасылық өзгерістердің бала тұлғасының қалыптасуына ықпалы сараланып, мінез-құлқында, эмоционалдық жағдайында, оқу әрекетінде және әлеуметтік қарым-қатынасында қиындықтар байқалатын оқушыларды ерте анықтау мәселесіне ерекше назар аударылады. Педагог-психологтың диагностикалық, профилактикалық, түзету-дамыту, кеңес беру және ағартушылық жұмыстарының өзара байланысы сипатталып, оқушының психологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің тиімді жолдары көрсетіледі. Сонымен қатар тәуекел тобындағы балалармен жұмыс барысында мектеп, отбасы және әлеуметтік ортаның өзара серіктестігінің маңызы айқындалады. Мақала педагог-психологтарға, сынып жетекшілеріне, әлеуметтік педагогтерге және білім беру ұйымдарының педагог қызметкерлеріне әдістемелік бағыт-бағдар беруге арналған.

Қазіргі кезеңдегі білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқушыға тек сапалы білім беру ғана емес, оның психологиялық саулығын сақтау, тұлғалық дамуына қолайлы жағдай жасау, қоғамда өзін қауіпсіз әрі сенімді сезінуіне мүмкіндік туғызу. Мектеп – баланың өміріндегі маңызды әлеуметтік орта. Оқушы күнделікті уақытының едәуір бөлігін білім беру ұйымында өткізетіндіктен, оның эмоционалдық көңіл күйі, әлеуметтік бейімделуі, құрдастарымен және ересектермен қарым-қатынасы, өзіне деген сенімі мен болашаққа көзқарасы мектеп ортасында қалыптасады. Осы үдерісте түрлі себептерге байланысты психологиялық, әлеуметтік немесе мінез-құлықтық қиындықтарға тап болған оқушылар ерекше назарды қажет етеді. Мұндай балалар педагогикалық және психологиялық тәжірибеде «тәуекел тобындағы оқушылар» ұғымымен сипатталады.

Тәуекел тобындағы оқушылар деп өмірлік жағдайлары, отбасылық ахуалы, жеке психологиялық ерекшеліктері немесе әлеуметтік ортасының әсері нәтижесінде қалыпты дамуында, оқуында, мінез-құлқында немесе тұлғааралық қарым-қатынасында қиындықтардың туындау ықтималдығы жоғары балаларды айтуға болады. Бұл ұғым баланы жағымсыз тұрғыдан бағалау немесе оған белгілі бір «таңба» тағу үшін қолданылмауы тиіс. Керісінше, тәуекел тобын анықтаудың негізгі мақсаты – баланың қиын жағдайға ұшырау ықтималдығын алдын ала байқап, дер кезінде қолдау көрсету. Сондықтан педагог-психолог үшін әрбір оқушыны жеке тұлға ретінде қабылдау, оның өмірлік жағдайын терең түсіну және психологиялық ресурстарына сүйене отырып жұмыс жүргізу маңызды.

Тәуекел тобына әртүрлі санаттағы оқушылар енуі мүмкін. Олардың қатарында толық емес немесе әлеуметтік жағдайы күрделі отбасында тәрбиеленетін балалар, ата-анасының қамқорлығы жеткіліксіз оқушылар, отбасылық жанжалдың куәсі болатын немесе эмоционалдық қысым сезінетін балалар, оқу мотивациясы төмен, сабақтан жиі қалатын, үлгерімі күрт төмендеген оқушылар кездеседі. Сонымен бірге құрдастарымен қарым-қатынас орнатуда қиналатын, тұйық немесе шамадан тыс агрессивті мінез көрсететін, әлеуметтік ортадан оқшауланатын, тәртіп бұзуға бейім, зиянды әрекеттерге қызығушылық танытатын жеткіншектер де педагог-психологтың назарында болуы қажет. Эмоционалдық тұрақсыздық, жиі мазасыздану, өзіне сенімсіздік, көңіл күйдің күрт өзгеруі, өмірге қызығушылықтың төмендеуі немесе мектеп ортасына бейімделудегі тұрақты қиындықтар да психологиялық қолдау қажеттілігін білдіретін белгілердің бірі.

Мұндай жағдайларда педагог-психологтың рөлі ерекше. Себебі педагог-психолог – баланың ішкі эмоционалдық жағдайын, тұлғалық ерекшеліктерін, әлеуметтік қарым-қатынасын және мінез-құлқындағы өзгерістерді кәсіби тұрғыдан бағалай алатын маман. Оның қызметі тек мәселе анықталғаннан кейін ғана көмек көрсетумен шектелмейді. Психологиялық қызметтің басты міндеттерінің бірі – қиындықтардың алдын алу, тәуекел белгілерін ерте кезеңде байқау және мәселе тереңдеп кетпей тұрып қолдау ұйымдастыру. Сондықтан мектептегі психологиялық жұмыста профилактикалық бағыттың маңызы өте жоғары.

Оқушының тәуекел тобына енуіне бір ғана себеп емес, бірнеше фактордың қатар әсер етуі мүмкін. Отбасындағы тұрақсыз эмоционалдық ахуал, ата-ананың балаға шамадан тыс талап қоюы немесе керісінше немқұрайлы қарауы, материалдық қиындықтар, ата-аналар арасындағы жанжал, баланың пікірін елемей, отбасындағы қарым-қатынастың жеткіліксіздігі оның психологиялық жағдайына тікелей ықпал етеді. Сонымен қатар мектептегі үлгермеушілік, мұғаліммен түсініспеушілік, сыныптастарымен жанжал, буллинг, өзін өзгелермен үнемі салыстыру, әлеуметтік желілердегі қысым, жасөспірімдік кезеңдегі тұлғалық дағдарыс та баланың эмоционалдық тұрақтылығын төмендетуі ықтимал. Осындай факторларды педагог-психолог жүйелі түрде зерттеп, баланың мәселесіне тек сыртқы мінез-құлық тұрғысынан емес, оның туындау себептері тұрғысынан қарауы тиіс.

Тәуекел тобындағы оқушымен нәтижелі жұмыс жүргізудің алғашқы кезеңі – баланы дер кезінде анықтау. Бұл үдерісте педагог-психолог тек психодиагностикалық әдістемелерге сүйеніп қалмай, мұғалімдердің, сынып жетекшісінің, әлеуметтік педагогтің және ата-ананың бақылау нәтижелерін де ескеруі қажет. Кей жағдайда бала өзінің қиындықтарын ашық айтпайды, керісінше, сырттай сабырлы көрінуі мүмкін. Сондықтан оқушының күнделікті мінез-құлқындағы ұсақ өзгерістердің өзі маңызды белгі болуы ықтимал. Мысалы, бұрын белсенді болған оқушының тұйықталуы, сабаққа қызығушылығының төмендеуі, құрдастарынан оқшаулануы, ашушандықтың жиілеуі, сабаққа себепсіз келмеуі немесе оқу жетістіктерінің қысқа уақыт ішінде төмендеуі педагогтер үшін назар аударатын жағдай болуы тиіс.

Педагог-психологтың диагностикалық қызметі оқушыға «диагноз қою» мақсатында емес, оның психологиялық жағдайын түсіну, күшті және әлсіз жақтарын анықтау, қолдау бағытын белгілеу үшін жүргізіледі. Осы тұрғыда бақылау, жеке әңгімелесу, сауалнама, проективті әдістер, тұлғалық ерекшеліктерді зерттеуге арналған психологиялық тесттер, социометриялық әдістер сияқты түрлі тәсілдер қолданылады. Дегенмен кез келген әдістемені қолданғанда баланың жас ерекшелігі, психологиялық жағдайы, зерттеудің мақсаты және алынған ақпараттың құпиялығы сақталуы керек. Бір ғана тест қорытындысы бойынша оқушыға қандай да бір тұжырым жасау кәсіби тұрғыдан дұрыс емес. Психологиялық қорытынды бірнеше дереккөзді салыстыру және жүйелі бақылау негізінде жасалғанда ғана объективті болады.

Тәуекел тобындағы оқушылармен жұмыс кезінде педагог-психологтың басты қағидаларының бірі – сенімді қарым-қатынас орнату. Бала өзін кінәлап, сынап немесе жазалап жіберетін ересекпен өзінің ішкі мәселесін бөлісе алмайды. Сондықтан психологтың қарым-қатынасы бағалаусыз қабылдауға, құрметке, эмпатияға және құпиялылыққа негізделуі қажет. Әсіресе жасөспірімдік кезеңде оқушының жеке кеңістігіне құрмет көрсету маңызды. Жасөспірім өзінің пікірін ересектердің тыңдайтынын, сезімін жоққа шығармайтынын және мәселесін түсінуге тырысатынын сезінген жағдайда ғана маманмен ашық диалог құруға бейім болады.

Педагог-психолог үшін баламен алғашқы кездесудің өзі үлкен мәнге ие. Егер маман бірден оқушының тәртібін сынауға, оның қателіктерін тізбектеуге немесе «неліктен бұлай істедің?» деген айыптаушы сипаттағы сұрақтарға көшсе, бала қорғаныс позициясын ұстануы мүмкін. Керісінше, «Соңғы кезде өзіңді қалай сезініп жүрсің?», «Мектепте саған не қиындық туғызады?», «Сені мазалайтын нәрсе бар ма?», «Қандай жағдайда саған қолдау қажет деп ойлайсың?» сияқты ашық сұрақтар оқушының ойын еркін жеткізуіне мүмкіндік береді. Мұнда психологтың мақсаты баланы тез арада өзгерту емес, ең алдымен оның ішкі жағдайын түсіну.

Психолог баланың мінез-құлқындағы мәселені оның тұлғасымен теңестірмеуі тиіс. Мысалы, «сен агрессивтісің», «сен тәртіпсізсің», «сен қиын баласың» деген сипаттағы тұжырымдар оқушының өзін жағымсыз қабылдауына әсер етуі мүмкін. Оның орнына нақты әрекетке назар аударған дұрыс: «кей жағдайда ашуынды басқару саған қиын болып жүр», «соңғы уақытта сабаққа келмеу жағдайлары көбейген», «сыныптастарыңмен арада түсініспеушілік туындап жүр» деген сияқты бейтарап сипаттама баланың жеке тұлғасын кемітпей, мәселені талқылауға мүмкіндік береді. Мұндай кәсіби ұстаным педагог-психологтың тәуекел тобындағы балалармен жұмыс тиімділігін арттырады.

Тәуекел тобындағы оқушыны анықтағаннан кейін жеке психологиялық сүйемелдеу жоспарын құру қажеттілігі туындайды. Бұл жоспар әр балаға бірдей болмауы керек. Бір оқушыға эмоционалдық тұрақтылықты қалыптастыруға бағытталған жұмыс қажет болса, екінші оқушыға әлеуметтік дағдыларды дамыту, үшіншісіне оқу мотивациясын арттыру, ал тағы біріне отбасылық қарым-қатынасты жақсарту бағытындағы кешенді қолдау қажет болуы ықтимал. Сондықтан педагог-психолог баланың жеке қажеттілігіне сәйкес мақсат қойып, жұмыстың қысқа және ұзақ мерзімді міндеттерін айқындауы тиіс.

Психологиялық сүйемелдеудің маңызды бағыты – түзету-дамыту жұмыстары. Мұндай жұмыс жеке немесе топтық форматта ұйымдастырылуы мүмкін. Жеке жұмыста оқушының эмоционалдық жағдайына, өзін-өзі бағалауына, қорқынышы мен мазасыздығына, агрессиясын басқаруына, шешім қабылдауына, өмірлік қиындықтарға төтеп беру дағдыларына назар аударылады. Топтық жұмыс барысында балаларға тиімді қарым-қатынас жасау, өз ойын дұрыс жеткізу, өзгелердің пікірін тыңдау, жанжалды конструктивті шешу, эмоцияны тану және реттеу, бірлесіп әрекет ету дағдылары үйретіледі. Мұндай сабақтар ойын, тренинг, пікірталас, рөлдік жағдаяттар, арт-терапиялық элементтер және рефлексиялық жаттығулар арқылы өткізілуі мүмкін.

Педагог-психологтың профилактикалық қызметі де тәуекел тобындағы балалар санын азайтуда маңызды орын алады. Профилактика белгілі бір проблема туындағаннан кейін емес, оған дейін ұйымдастырылатын жүйелі жұмыс болуы тиіс. Мектепте жағымды психологиялық ахуал қалыптастыру, оқушылар арасында өзара құрмет мәдениетін дамыту, буллингтің алдын алу, эмоционалдық сауаттылықты арттыру, күйзеліске төзімділік дағдыларын қалыптастыру, жасөспірімдерге қиын жағдайда көмек сұраудың қалыпты құбылыс екенін түсіндіру – осы бағыттағы негізгі міндеттер қатарына жатады. Психологиялық профилактика барлық оқушыға бағытталған жағдайда ғана мектеп ортасында қауіпсіздік сезімі күшейіп, тәуекел факторларын ерте анықтау мүмкіндігі артады.

Сонымен қатар педагог-психолог оқушының бойындағы тек проблемалық белгілерге емес, оның ішкі ресурстарына да назар аударуы қажет. Әр баланың бойында белгілі бір қабілет, қызығушылық, жағымды қасиет немесе жетістікке жетуге мүмкіндік беретін әлеует болады. Кейде тәуекел тобындағы оқушы өзін тек «тәртібі нашар», «сабағы төмен», «қиын бала» ретінде қабылдай бастайды. Мұндай жағдайда психолог баланың жағымды қасиеттерін байқатып, өзіне деген сенімін қалпына келтіруге көмектесуі тиіс. Оқушының шағын жетістігін атап өту, оның қызығушылығын қолдау, шығармашылыққа, спортқа, қоғамдық жұмысқа немесе басқа да пайдалы іс-әрекетке тарту тұлғалық дамуға жағымды ықпал етеді.

Психологиялық қолдаудың нәтижелі болуы педагог-психологтың баламен ғана емес, оның айналасындағы ересектермен де жүйелі жұмыс жүргізуін талап етеді. Себебі оқушы мектептен кейін қайтадан өзінің отбасылық және әлеуметтік ортасына оралады. Егер баланың мінез-құлқындағы қиындықтардың себебі отбасылық қарым-қатынаста болса, тек жеке психологиялық кеңес арқылы мәселені толық шешу қиын. Сондықтан ата-аналармен жүргізілетін жұмыс тәуекел тобындағы оқушыларды сүйемелдеудің ажырамас бөлігі болып табылады. Психолог ата-анамен байланыс орнату кезінде кінәлау немесе айыптау позициясын ұстанбауы керек. Оның мақсаты – ата-ананы мәселенің шешіміне серіктес ретінде тарту, баланың психологиялық қажеттіліктерін түсіндіру және үй жағдайында қолдау көрсету жолдарын ұсыну.

Ата-аналарға баланың жас ерекшеліктері, эмоционалдық қажеттіліктері, жасөспіріммен сенімді қарым-қатынас құру тәсілдері, жанжал жағдайында конструктивті сөйлесу, балаға шектен тыс қысым көрсетпеу, оның пікіріне құрметпен қарау жөнінде психологиялық кеңес беру маңызды. Кейбір ата-аналар баланың қиын мінез-құлқын тек тәртіпсіздік ретінде қабылдап, мәселені жазалау арқылы шешуге тырысуы мүмкін. Мұндай жағдайда педагог-психолог мінез-құлықтың артында қандай психологиялық қажеттілік немесе ішкі күйзеліс жатқанын түсіндіруге көмектеседі. Бала ересектер тарапынан түсіністік пен қолдау сезінген жағдайда оның өзіндік бағасы тұрақтанып, мінез-құлқында оң өзгерістер қалыптаса бастайды.

Тәуекел тобындағы оқушылармен жұмыс барысында ата-анамен серіктестік орнатумен қатар, педагогикалық ұжыммен тұрақты байланыс жасау да маңызды. Мұғалімдер оқушыны күнделікті оқу үдерісінде бақылап, оның сыныптағы әрекетін, құрдастарымен қарым-қатынасын, сабаққа қатысу белсенділігін және оқу тапсырмаларын орындау ерекшеліктерін жақсы біледі. Сондықтан пән мұғалімдері мен сынып жетекшілерінен алынған ақпарат педагог-психологқа оқушының психологиялық жағдайын жан-жақты бағалауға мүмкіндік береді. Дегенмен мұндай ақпаратпен жұмыс істеуде кәсіби этика талаптарын сақтау, баланың жеке басына қатысты мәліметтерді негізсіз таратпау және әріптестер арасында оқушыға қатысты жағымсыз көзқарас қалыптасуына жол бермеу қажет.

Педагог-психолог мұғалімдерге тәуекел тобындағы оқушымен дұрыс қарым-қатынас орнату бойынша ұсыныстар беріп, қиын мінез-құлыққа тек тәртіп бұзушылық ретінде емес, белгілі бір психологиялық немесе әлеуметтік мәселенің көрінісі ретінде қарауға бағыттады. Мысалы, оқушының сабақ үстінде агрессиялық реакция танытуы оның айналасындағыларға әдейі кедергі жасау ниетінен ғана туындамауы мүмкін. Мұндай әрекеттің астарында эмоционалдық қысым, өзін қорғау қажеттілігі, өзін бағалаудың төмендігі, отбасылық жанжал немесе құрдастарымен қарым-қатынастағы қиындық жатуы ықтимал. Сондықтан мұғалім мен психолог бірлесіп баланың мінез-құлқын жазалауға емес, оның себебін түсінуге және қолдау көрсетуге ұмтылғанда ғана тұрақты оң нәтиже қалыптасады.

Тәуекел тобындағы оқушылармен жұмыстың тиімділігі мамандар арасындағы командалық әрекетке де байланысты. Мектеп жағдайында педагог-психолог, әлеуметтік педагог, сынып жетекшісі, директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасары, медицина қызметкері және қажет болған жағдайда басқа да мамандар өзара әрекеттесуі тиіс. Әр маманның қызметтік міндеті әртүрлі болғанымен, олардың ортақ мақсаты – баланың қауіпсіздігін қамтамасыз ету, құқықтарын қорғау және әлеуетін дамытуға жағдай жасау. Командалық жұмыста міндеттер нақты бөлініп, оқушыға қатысты қабылданатын шешімдер оның мүддесін басшылыққа ала отырып жүзеге асырылуы маңызды.

Педагог-психолог үшін баланың әлеуметтік ортасын зерттеу де маңызды міндеттердің бірі болып саналады. Кей жағдайда оқушының мінез-құлқындағы өзгерістер сыныптағы немесе құрдастар ортасындағы қарым-қатынас ерекшеліктерімен тікелей байланысты болады. Құрдастар тарапынан шеттетілу, келемеждеу, мазақтау, қорқыту немесе жүйелі түрде қысым көрсету баланың психологиялық жағдайына елеулі әсер етеді. Буллингке ұшыраған оқушыда мазасыздық, өзіне сенімсіздік, сабаққа барудан қорқу, әлеуметтік оқшаулану және эмоционалдық тұрақсыздық байқалуы мүмкін. Сондықтан педагог-психолог тек зардап шеккен баламен ғана емес, сынып ұжымымен, педагогтермен және қажет болған жағдайда ата-аналармен кешенді профилактикалық жұмыс жүргізуі тиіс.

Буллинг жағдайында психологтың міндеті тараптардың бірін бірден «жақсы» немесе «жаман» деп бағалаумен шектелмейді. Ол қауіпсіздікті бірінші орынға қойып, болған жағдайдың сипатын, қатысушылардың рөлін, оқиғаның қайталану жиілігін және психологиялық салдарын анықтауы қажет. Қысым көрсеткен оқушының мінез-құлқы да психологиялық зерттеуді талап етеді, өйткені агрессиялық әрекеттің артында отбасылық қиындық, өзін көрсетуге деген қажеттілік, эмоцияны реттеу дағдыларының жеткіліксіздігі немесе басқа да факторлар болуы мүмкін. Бұл әрекетті ақтау дегенді білдірмейді, керісінше, мәселенің қайталануына ықпал ететін себептерді анықтау арқылы тиімді алдын алу шараларын ұйымдастыруды көздейді.

Тәуекел тобындағы оқушылар арасында оқу мотивациясының төмендеуі жиі кездесетін мәселелердің бірі. Үнемі төмен баға алу, тапсырмаларды орындай алмау, мұғалім тарапынан жиі ескерту есту немесе өзін сыныптастарынан әлсіз сезіну баланың «менің қолымнан келмейді» деген ішкі сенімін қалыптастыруы мүмкін. Мұндай жағдайда оқушы біртіндеп оқу әрекетінен бас тартып, сабаққа қызығушылығын жоғалтады. Кейбір балалар сәтсіздіктен қорғану үшін сабаққа қатыспауға, тапсырмаларды орындамауға немесе мектеп ережелеріне қарсы әрекет етуге бейім болуы мүмкін.

Педагог-психолог оқу мотивациясын арттыруда баланың нақты мүмкіндіктерін, қызығушылықтарын және оқу кезінде кездесетін кедергілерді анықтауы тиіс. Оқушыға қолжетімді мақсат қою, кішігірім жетістіктерін бекіту, жетістік тәжірибесін қалыптастыру және өзін өзгелермен емес, өзінің алдыңғы нәтижелерімен салыстыру дағдысын дамыту маңызды. Сонымен қатар мұғалімдерге баланың жетістігін тек

жоғары баға арқылы емес, оның күш-жігері, белсенділігі, жауапкершілігі және ілгерілеуі арқылы да бағалау ұсынылады. Осындай қолдау оқушының оқу әрекетіне деген ішкі сенімін біртіндеп нығайтады.

Жасөспірімдік кезеңде тәуекел факторларының күшеюі баланың физиологиялық және психологиялық өзгерістерімен де байланысты. Бұл кезеңде жеткіншек дербестікке ұмтылады, өз орнын іздейді, құрдастарының пікіріне ерекше мән береді және ересектермен қарым-қатынаста шекара орнатуға тырысады. Оның эмоционалдық реакциялары құбылмалы болып, өзіндік бағасы сыртқы пікірге тәуелді болуы мүмкін. Осы ерекшеліктерді түсінбеу ересектер мен жасөспірім арасында тұрақты жанжалға алып келеді. Сондықтан педагог-психолог мұғалімдер мен ата-аналарға жасөспірімдік кезеңнің психологиялық заңдылықтарын түсіндіру арқылы көптеген қиындықтың алдын ала алады.

Жасөспірімге шамадан тыс бақылау жасау, оның әрбір әрекетін сынау немесе пікірін жоққа шығару қарсылық мінез-құлқын күшейтуі ықтимал. Ал толық бақылаусыз қалдыру да баланың қауіпсіздігіне кері әсер етеді. Сондықтан тәрбиеде бақылау мен сенімнің тепе-теңдігін сақтау маңызды. Педагог-психолог ата-аналарға нақты және түсінікті шекаралар қоюды, бірақ сол шекаралардың себебін балаға түсіндіруді, оның таңдау жасауына мүмкіндік беруді және салдары қауіпсіз шешімдерді өз бетімен қабылдауына жағдай жасауды ұсына алады. Мұндай тәсіл жасөспірімнің жауапкершілік сезімін қалыптастырады.

Тәуекел тобындағы балалармен жұмыс барысында эмоционалдық интеллектіні дамытуға ерекше көңіл бөлу қажет. Кейбір оқушылар өз сезімдерін ажыратып, оларды сөзбен жеткізе алмайды. Нәтижесінде ашу, реніш, қорқыныш немесе көңілсіздік агрессиялық мінез-құлық, тұйықтық немесе басқа да әрекеттер арқылы көрінуі мүмкін. Педагог-психолог арнайы жаттығулар арқылы балаға өз эмоциясын тануды, оның пайда болу себебін түсінуді және сезімді әлеуметтік тұрғыдан қолайлы тәсілдермен білдіруді үйрете алады. Бұл дағдылар тек қиындықтың алдын алуға емес, болашақта тұлғааралық қарым-қатынасты тиімді құруға да көмектеседі.

Эмоцияны реттеу дағдыларын қалыптастыру кезінде тыныс алу жаттығулары, өзіндік бақылау тәсілдері, жағдаяттарды қайта бағалау, ішкі диалогты өзгерту, релаксациялық әдістер, шығармашылық тапсырмалар және проблемалық жағдайларды модельдеу пайдаланылуы мүмкін. Мұндай әдістердің мақсаты эмоцияны басып тастау емес, оны қауіпсіз әрі конструктивті түрде басқаруды үйрету болып табылады. Оқушы ашудың немесе реніштің қалыпты эмоция екенін, алайда сол эмоцияның ықпалымен жасалған әрбір әрекет үшін жауапкершілік бар екенін түсінуі қажет.

Педагог-психологтың кеңес беру қызметінде оқушының өз мәселесін шешуге белсенді қатысуына жағдай жасау маңызды. Психолог балаға дайын шешім ұсынып қана қоймай, оның жағдайды өздігінен талдауына, мүмкін болатын бірнеше шешімді қарастыруына және олардың ықтимал салдарын бағалауына көмектеседі. Осылайша оқушыда проблеманы шешу, шешім қабылдау және жауапкершілікті сезіну дағдылары қалыптасады. Бұл тәсіл оның дербестігін арттырып, болашақта күрделі өмірлік жағдайлармен бетпе-бет келгенде психологиялық төзімділік көрсетуіне мүмкіндік береді.

Тәуекел тобындағы оқушылармен жұмыстың тағы бір маңызды бағыты – өзіндік бағалауды қалыптастыру. Өзін төмен бағалайтын бала өзгелердің пікіріне шамадан тыс тәуелді болып, сынға өте сезімтал келеді немесе керісінше, өзіне деген сенімсіздігін агрессивті әрекет арқылы жасыруы мүмкін. Психолог оқушыға өзінің жағымды қасиеттерін, қабілеттері мен жетістіктерін тануға көмектеседі. Бұл ретте баланы негізсіз мақтау емес, нақты әрекетіне сүйенген қолдау маңызды. «Сен ең мықтысың» деген жалпы сөзден гөрі «сен бүгін тапсырманы соңына дейін орындап, қиындыққа қарамастан еңбектендің» деген нақты кері байланыс баланың өзін шынайы бағалауына ықпал етеді.

Сонымен қатар педагог-психологтың жұмысында кәсіби құпиялылық қағидасы ерекше орын алады. Оқушы психологпен сөйлескен кезде өз ойын қауіпсіз ортада білдіре алатынына сенуі керек. Сондықтан жеке әңгімеде алынған мәліметтерді баланың келісімінсіз басқа адамдарға таратуға жол берілмейді. Дегенмен баланың өміріне, денсаулығына немесе қауіпсіздігіне нақты қатер туындаған жағдайда психолог тиісті мамандарды және жауапты тұлғаларды хабардар ету қажеттігін кәсіби және құқықтық талаптарға сәйкес қарастырады. Мұндай жағдайда да баланың қадір-қасиетін сақтау және оған қабылданатын әрекеттерді мүмкіндігінше түсіндіру маңызды.

Тәуекел тобындағы оқушылармен жұмыста бір реттік іс-шарамен шектелу жеткіліксіз. Бірнеше тренинг немесе әңгіме өткізілгеннен кейін мәселе толығымен шешіледі деп күту дұрыс емес. Психологиялық өзгеріс уақытты, тұрақты қолдауды және жүйелі бақылауды талап етеді. Сондықтан педагог-психолог жүргізілген жұмыстардың нәтижесін кезең сайын бағалап, қажет болған жағдайда жеке сүйемелдеу жоспарына өзгерістер енгізуі керек. Оқушының мінез-құлқындағы оң өзгерістер, сабаққа қатысуының жақсаруы, құрдастарымен қарым-қатынасының тұрақтануы, эмоцияны басқару қабілетінің артуы және өзіне деген сенімінің қалыптасуы жұмыстың тиімділігін көрсететін маңызды көрсеткіштер болып саналады.

Мониторинг жүргізу барысында тек қиындықтардың сақталуын емес, баланың даму динамикасын бақылау қажет. Кейбір өзгерістер бірден байқалмауы мүмкін. Мысалы, бұрын ересектермен сөйлесуден бас тартқан оқушының психологпен қысқа болса да диалог орната бастауының өзі маңызды оң өзгеріс болуы ықтимал. Сондықтан маман кішігірім нәтижелерді де ескеріп, оларды әрі қарайғы жұмыстың тірегі ретінде пайдалануы тиіс. Мұндай көзқарас балаға да өзінің өзгеруге қабілетті екенін сезінуге көмектеседі.

Педагог-психологтың кәсіби қызметінің маңызды аспектілерінің бірі – оқушыға психологиялық көмекті оның қадір-қасиетін сақтай отырып көрсету. Тәуекел тобына енгізілгені туралы ақпарат баланың өзін қоғамнан ерекшеленген, «проблемалы» немесе «басқалардан нашар» сезінуіне әкелмеуі керек. Сондықтан мектеп ұжымында кез келген оқушыға құрметпен қарау мәдениетін қалыптастыру қажет. Психологиялық сүйемелдеу

баланы бақылау немесе жазалау құралына айналмай, оның өмірлік қиындықтарды жеңуіне көмектесетін қолдау жүйесі ретінде қабылданыуы тиіс.

Мектепте психологиялық қауіпсіз ортаның қалыптасуы тәуекел тобындағы балалармен жұмыстың нәтижесіне тікелей ықпал етеді. Егер оқушы мектепте өзін қауіпсіз сезінсе, мұғалімнен және мамандардан көмек сұрай алса, қателік жасағаны үшін үнемі кемсітілмесе, оның әлеуметтік бейімделу мүмкіндігі артады. Психологиялық қауіпсіз ортада әр оқушының пікірі ескеріліп, кемсітушілікке, қорлауға және зорлық-зомбылықтың кез келген түріне жол берілмейді. Осындай орта қалыптастыруда педагог-психологтың ағартушылық жұмысының да орны ерекше.

Психологиялық ағартушылық бағытында оқушыларға, ата-аналарға және педагогтерге эмоционалдық саулық, стресс, жанжалдарды шешу, тиімді қарым-қатынас, буллингтің алдын алу, қауіпсіз мінез-құлық және психологиялық көмекке жүгіну мәдениеті туралы ақпарат беріледі. Мұндай жұмыстың негізгі мақсаты – психологиялық білімді күнделікті өмірде қолдануға мүмкіндік беру. Психологқа тек «мәселесі бар» бала ғана келеді деген түсінікті өзгертіп, психологиялық көмекті адамның өзін түсінуі мен дамуына бағытталған қалыпты қолдау түрі ретінде көрсету маңызды.

Педагог-психологтың тәуекел тобындағы оқушылармен жүргізетін жұмысының нәтижелілігі оның кәсіби құзыреттілігіне де байланысты. Маман жас ерекшелік психологиясын, педагогикалық психологияны, психодиагностика мен психологиялық кеңес беру негіздерін меңгерумен қатар, үнемі өзінің кәсіби білімін жетілдіріп отыруы қажет. Қоғамдағы өзгерістерге байланысты балалар кездесетін тәуекелдер де өзгеріп отырады. Цифрлық ортадағы қысым, әлеуметтік желілерге тәуелділік, кибербуллинг, виртуалды қарым-қатынастың ерекшеліктері және ақпараттық шамадан тыс жүктеме қазіргі оқушылардың психологиялық жағдайына ықпал ететін жаңа факторлардың қатарына жатады. Сондықтан педагог-психолог заманауи мәселелерді түсініп, профилактикалық жұмысты соған сәйкес ұйымдастыруы тиіс.

Сонымен қатар қазіргі мектеп тәжірибесінде тәуекел тобындағы оқушылармен жұмыс жүргізу барысында цифрлық қауіпсіздік мәселесіне ерекше назар аудару қажет. Жасөспірімдердің интернет пен әлеуметтік желілерді белсенді пайдалануы олардың қарым-қатынас мүмкіндіктерін кеңейткенімен, кибербуллинг, жағымсыз ақпараттың ықпалы, интернеттегі анонимді қысым, шамадан тыс экран алдында отыру және виртуалды ортаға тәуелді болу сияқты жаңа тәуекелдерді де қалыптастырады. Кейбір оқушылар онлайн кеңістікте кездескен жағымсыз жағдайларды ата-аналарына немесе мұғалімдерге айтуға қорқады. Мұндай жағдайда педагог-психолог баламен сенімді қарым-қатынас орнатып, цифрлық ортада өзін қорғау, жеке мәліметтерді қауіпсіз сақтау, күмәнді байланыстардан аулақ болу және көмек қажет болғанда ересектерге жүгіну дағдыларын қалыптастыруға ықпал етуі тиіс.

Тәуекел тобындағы оқушыларды әлеуметтік ортаға бейімдеуде олардың бос уақытын тиімді ұйымдастыру да маңызды. Баланың қызығушылығына сәйкес үйірмелерге, спорт секцияларына, шығармашылық жобаларға, еріктілік және қоғамдық іс-шараларға қатысуы оның өзін маңызды тұлға ретінде сезінуіне ықпал етеді. Әсіресе өзін құрдастар ортасынан шет қалғандай сезінетін оқушылар үшін ортақ қызығушылығы бар топқа қосылу жаңа әлеуметтік байланыстар қалыптастырудың тиімді тәсілі болуы мүмкін. Педагог-психолог оқушының қабілеттері мен қызығушылығын анықтап, оны мектептегі немесе мектептен тыс пайдалы іс-әрекетке бағыттау арқылы алдын алу жұмысына үлес қоса алады.

Балаға жауапкершілік жүктеу де оның тұлғалық дамуына жағымды әсер етеді. Тәуекел тобындағы оқушыны тек бақылауды қажет ететін тұлға ретінде емес, мектеп өміріне үлес қоса алатын белсенді қатысушы ретінде қарастыру қажет. Оған шағын тапсырма беру, сыныптағы ортақ іске қатыстыру, белгілі бір шараны ұйымдастыруда жауапкершілік жүктеу немесе өз қабілетін көрсетуге мүмкіндік жасау баланың өзіне деген көзқарасын өзгертуі ықтимал. Жетістікті сезіну арқылы оқушының әлеуметтік маңыздылық сезімі жоғарылап, жағымсыз мінез-құлықты жағымды іс-әрекетпен алмастыруға мүмкіндік туады.

Педагог-психологтың кәсіби қызметінде тәуекел тобындағы баланың өмірлік дағдыларын қалыптастыру да басым бағыттардың бірі болуы тиіс. Өмірлік дағдыларға тиімді қарым-қатынас жасау, эмоцияны басқару, шешім қабылдау, жауапкершілік алу, көмек сұрай білу, қысымға қарсы тұру, өз құқығын қорғау, уақытты жоспарлау және қиындықтарды конструктивті шешу жатады. Мұндай қабілеттер баланы тек мектептегі қиындықтардан емес, кейінгі өмірінде кездесетін әлеуметтік және психологиялық тәуекелдерден де қорғайды. Осы тұрғыдан алғанда педагог-психолог жұмысының мақсаты тек қазіргі мәселені азайту емес, баланың болашақтағы психологиялық тұрақтылығын қалыптастыру болып табылады.

Тәуекел тобына жатқызылған оқушылармен жүргізілетін түзету-дамыту жұмыстарында олардың жас ерекшелігін міндетті түрде ескеру қажет. Бастауыш сынып оқушылары үшін ойын, сурет салу, ертегі, шығармашылық тапсырмалар арқылы жұмыс жүргізу тиімді болса, жасөспірімдермен пікірталас, тренинг, жағдайлық тапсырмалар, өзіндік рефлексия және топтық жобалар нәтижелі болуы мүмкін. Бір әдісті барлық балаға бірдей қолдану күтілетін нәтиже бермеуі мүмкін. Сондықтан педагог-психолог өзінің әдістемелік қорын кеңейтіп, әр оқушының жеке ерекшелігіне сәйкес тәсіл таңдай білуі керек.

Жұмыстың тағы бір маңызды бағыты – оқушының болашаққа деген жағымды көзқарасын қалыптастыру. Кейбір тәуекел тобындағы жасөспірімдер жиі сәтсіздікке ұшырау, отбасындағы қиындықтар немесе оқу үлгерімінің төмендігі салдарынан өзінің болашағына сенімсіздікпен қарауы мүмкін. Мұндай жағдайда педагог-психолог оқушымен бірге оның қызығушылығы, қабілеті, өмірлік мақсаты мен болашақ жоспары туралы сөйлесіп, нақты әрі қолжетімді мақсаттар қоюына көмектесуі қажет. Болашаққа бағытталған ойлау баланың

қазіргі қиындықтарын уақытша кедергі ретінде қабылдауына және алға ұмтылуына психологиялық негіз қалыптастырады.

Кәсіби бағдар беру жұмыстары да тәуекел тобындағы жоғары сынып оқушыларын қолдаудың маңызды тетігі бола алады. Оқушы өзінің қандай қызмет түріне қызығатынын, қандай қабілеттері бар екенін және болашақта қандай кәсіп иесі бола алатынын түсінген кезде оқу әрекетінің мәні артады. Педагог-психолог кәсіби қызығушылықтарды анықтау, жеке кеңес беру, мамандықтар туралы ақпараттандыру және оқушының өзіндік мүмкіндіктерін бағалауына көмектесу арқылы оның өмірлік бағытын қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл әсіресе оқу мотивациясы төмен оқушылар үшін маңызды, себебі нақты мақсат білім алудың жеке маңызын түсінуге мүмкіндік береді.

Тәуекел тобындағы оқушылармен жұмыс барысында педагог-психолог оқушының психологиялық жағдайындағы өзгерістерді құжаттап, жұмыстың нәтижесін жүйелі талдап отыруы қажет. Дегенмен құжат жүргізу формалды есепке айналып кетпеуі тиіс. Әрбір жазба жүргізілген жұмыстың мақсатын, қолданылған әдісті, байқалған өзгерісті және алдағы әрекетті жоспарлауға көмектескенде ғана кәсіби маңызға ие болады. Психологиялық сүйемелдеудің нәтижесін бағалау үшін бастапқы жағдай мен кейінгі динамиканы салыстыру, мұғалімдер мен ата-аналардың бақылауын ескеру, сондай-ақ оқушының өзінің субъективті бағасын тыңдау қажет.

Педагог-психологтың жұмысындағы маңызды қағидалардың бірі – баланың пікірін ескеру. Кейде ересектер оқушыға қандай көмек қажет екенін өздері шешуге ұмтылады. Бірақ баланың өзі бұл жағдайды қалай қабылдайтынын білмей тұрып ұйымдастырылған шаралардың тиімділігі төмен болуы мүмкін. Сондықтан сүйемелдеу жоспарын құру кезінде оқушының өз мақсатын, күткен нәтижесін және оған қолайлы көмек түрлерін анықтау маңызды. Бұл балаға психологиялық жұмыстың пассивті нысаны емес, өз өміріндегі өзгерістердің белсенді қатысушысы болуға мүмкіндік береді.

Тәуекел тобындағы оқушылармен жұмыс жүргізетін педагог-психолог өзінің кәсіби эмоционалдық жағдайына да назар аударуы тиіс. Күрделі отбасылық жағдайлармен, мінез-құлықтық мәселелермен және балалардың эмоционалдық қиындықтарымен күнделікті жұмыс істеу маманның эмоционалдық ресурсын талап етеді. Сондықтан кәсіби рефлексия, супервизиялық қолдау, тәжірибе алмасу, кәсіби біліктілікті арттыру және жұмыс пен демалыс арасындағы тепе-теңдікті сақтау психологтың кәсіби тиімділігін қамтамасыз ететін маңызды факторлар болып табылады. Эмоционалдық тұрғыдан тұрақты маман ғана балаға сапалы психологиялық қолдау көрсете алады.

Мектеп басшылығы тарапынан психологиялық қызметтің жұмысына қолайлы жағдай жасалуы да маңызды. Психологқа жеке кеңес өткізуге мүмкіндік беретін қауіпсіз кеңістік, қажетті диагностикалық және әдістемелік құралдар, кәсіби даму мүмкіндігі және педагогикалық ұжыммен өзара іс-қимыл жасауға қолдау қажет. Психологтың қызметі тек есеп беру, сауалнама жүргізу немесе белгілі бір іс-шара өткізумен шектелмеуі керек. Оның басты міндеті – білім беру үдерісіне қатысушылардың психологиялық саулығына жүйелі қолдау көрсету.

Тәуекел тобындағы оқушылармен жұмыс тиімді болуы үшін мектепте ортақ профилактикалық мәдениет қалыптасуы керек. Әр педагог бала мінез-құлқындағы өзгерістерді дер кезінде байқап, мәселені ушықтырмай маманға бағыттай білуі қажет. Бұл ретте оқушыны көпшілік алдында сынау, кемсіту, қорқыту немесе оның жеке мәселесін жариялау жағдайларына жол бермеу маңызды. Педагогикалық ұжымдағы қолдау мәдениеті баланың мектепке деген сенімін арттырады және қиындық пайда болған жағдайда көмекке ерте жүгінуіне мүмкіндік береді.

Педагог-психолог жұмысының нәтижесі әрқашан бірден көрінбеуі мүмкін. Кей жағдайда баламен бірнеше апта немесе бірнеше ай бойы жүйелі жұмыс жүргізу қажет болады. Ең бастысы – оң өзгерістің әрбір белгісін байқап, оны тұрақтандыруға жағдай жасау. Оқушының сабаққа тұрақты келе бастауы, жанжалға сирек түсуі, өз сезімі туралы ашық айтуы, мұғалімнен көмек сұрауы, сыныптастарымен байланысының жақсаруы немесе белгілі бір іс-әрекетке қызығушылық танытуы психологиялық жұмыстың маңызды нәтижесі болып табылады. Осындай шағын қадамдардың жиынтығы баланың жалпы әлеуметтік және тұлғалық бейімделуіне алып келеді.

Осылайша тәуекел тобындағы оқушымен жұмыс бір маманның жеке әрекеті емес, мектептің тұтас психологиялық-педагогикалық қолдау жүйесі ретінде қарастырылуы қажет. Педагог-психолог бұл жүйеде үйлестіруші, кеңесші, диагност, алдын алу жұмысын ұйымдастырушы және баланың мүддесін қорғайтын кәсіби маман ролін атқарады. Оның жұмысының нәтижелілігі оқушымен орнатылған сенімді қарым-қатынасқа, отбасы мен мектептің ынтымақтастығына, жеке ерекшеліктердің ескерілуіне және психологиялық көмектің жүйелілігіне байланысты.

Қорытынды. Тәуекел тобындағы оқушылармен жұмыс жүргізу – қазіргі білім беру ұйымындағы педагог-психолог қызметінің ең жауапты және көпқырлы бағыттарының бірі. Мұндай оқушыларға психологиялық қолдау көрсету барысында олардың мінез-құлқындағы сыртқы белгілермен ғана емес, сол қиындықтарды туындатқан әлеуметтік, отбасылық, эмоционалдық және тұлғалық факторлармен жұмыс жүргізу қажет. Баланы тәуекел тобына жатқызу оған жағымсыз таңба тағу емес, керісінше, оның өмірінде белгілі бір қиындықтардың бар екенін дер кезінде байқап, алдын алу шараларын ұйымдастырудың мүмкіндігі болуы тиіс.

Педагог-психологтың кәсіби ролі оқушыны диагностикалау, психологиялық кеңес беру, түзету-дамыту жұмысын жүргізу, профилактикалық шараларды ұйымдастыру, ата-аналар мен педагогтерге психологиялық ағарту жұмыстарын жүргізу және әр баланың психологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету арқылы көрінеді.

Бұл міндеттердің барлығы өзара байланысты және кешенді түрде жүзеге асқан жағдайда ғана нақты нәтиже береді. Әсіресе оқушы, ата-ана, мұғалім, әлеуметтік педагог және мектеп әкімшілігі арасында тұрақты серіктестік орнату тәуекел факторларын төмендетудің негізгі шарты болып табылады.

Педагог-психолог әрбір баланың бойында өзгертуге, дамуға және қиындықты жеңуге мүмкіндік беретін ішкі ресурс бар екенін ескеруі тиіс. Мамандардың міндеті – сол ресурсты анықтап, қолдап, баланың өзіне сенімді күшейту. Оқушы өзін түсінетін, тыңдайтын және қолдайтын ересектің бар екенін сезінген кезде оның психологиялық тұрақтылығы артып, қиын жағдайда көмек сұрауға деген дайындығы қалыптасады. Сондықтан мектептегі психологиялық қызметтің басты құндылығы – балаға қауіпсіз, сенімді және қолдаушы орта қалыптастыру.

Тәуекел тобындағы балалармен жүйелі әрі кәсіби ұйымдастырылған жұмыс олардың оқу белсенділігін арттыруға, эмоционалдық жағдайын тұрақтандыруға, әлеуметтік қарым-қатынасын жақсартуға және болашаққа сенімді көзқарас қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл ретте педагог-психолог тек мәселені шешуші маман ғана емес, баланың тұлғалық дамуына бағыт беретін, оның әлеуетін ашуға көмектесетін және мектептегі психологиялық қауіпсіздікті қалыптастыратын маңызды кәсіби тұлға болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы.
2. Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы нормативтік-құқықтық құжаттар жинағы.
3. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – Москва: Педагогика.
4. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – Санкт-Петербург: Питер.
5. Обухова Л.Ф. Возрастная психология. – Москва: Юрайт.
6. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, общение. – Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак.
7. Дубровина И.В. Практическая психология образования. – Санкт-Петербург: Питер.
8. Немов Р.С. Психология. – Москва: Владос.
9. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития. – Москва: Академия.
10. Кон И.С. Психология ранней юности. – Москва: Просвещение.
11. Абрамова Г.С. Практическая психология. – Москва: Академический проект.
12. Овчарова Р.В. Практическая психология образования. – Москва: Академия.

МУЗЫКА САБАҒЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ

Ешимбетова Бакыткул Мухитдиновна

Түркістан облысы Түлкібас ауданы

Музыка пәнінің мұғалімі

Аннотация. Қазіргі білім беру жүйесінде цифрлық технологияларды тиімді қолдану оқыту сапасын арттырудың негізгі бағыттарының біріне айналып отыр. Соның ішінде жасанды интеллект технологиялары білім алушылардың жеке қабілеттерін дамытуға, олардың шығармашылық белсенділігін арттыруға және оқу үдерісін жаңа мазмұнмен толықтыруға мүмкіндік береді. Музыка пәні оқушының эстетикалық талғамын, эмоциялық сезімін, музыкалық есту қабілетін, ырғақ сезімін, қиялын және шығармашылық ойлауын қалыптастыратын ерекше пән болғандықтан, жасанды интеллект құралдарын осы сабақтарда қолданудың педагогикалық әлеуеті жоғары. Жасанды интеллект көмегімен әуен идеяларын құрастыру, музыкалық шығармаларды талдау, мәтін мен музыка байланысын түсіндіру, шығармашылық тапсырмаларды даралау, оқушыларға жедел кері байланыс беру, музыкалық импровизация мен композиция жасауға бағыттау мүмкіндігі кеңейеді. Мақалада музыка сабағында жасанды интеллектті қолдану арқылы оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытудың тиімді жолдары, мұғалімнің кәсіби рөлі, оқушының музыкалық ойлауын жетілдіру тәсілдері және технологияны жауапты пайдаланудың негізгі қағидалары қарастырылады. Сонымен қатар жасанды интеллектті музыка сабағында қолдану кезінде авторлық құқық, академиялық адалдық, музыкалық шығарманың түпнұсқалығын сақтау және оқушының өзіндік шығармашылық үлесін дамыту мәселелеріне назар аударылады.

Қазіргі мектептегі музыка сабағы тек ән үйрету немесе музыкалық шығармаларды тыңдаумен шектелмеуі тиіс. Музыка пәнінің негізгі міндеттерінің бірі – оқушыны музыканы сезінуге, түсінуге, талдауға, өз ойын дыбыс, ырғақ, әуен және орындаушылық әрекет арқылы жеткізуге үйрету. Осы тұрғыдан алғанда оқушының шығармашылық қабілетін дамыту музыка сабағының басты бағыттарының бірі болып табылады. Шығармашылық қабілет дегеніміз тек жаңа ән немесе әуен шығару мүмкіндігі ғана емес. Ол музыкалық материалды өзіндік тұрғыдан қабылдау, салыстыру, импровизация жасау, эмоциялық мазмұнын анықтау, белгілі музыкалық идеяны өзгерту, жаңа шешім ұсыну және өзінің шығармашылық ойын көркем түрде жеткізе білу қабілеттерінің жиынтығын қамтиды.

Қазіргі оқушылар цифрлық ортада өмір сүріп, ақпаратты көбіне интерактивті және мультимедиялық форматта қабылдайды. Сондықтан музыка пәні мұғалімі дәстүрлі оқыту әдістерін сақтай отырып, жаңа

цифрлық мүмкіндіктерді де педагогикалық тұрғыдан орынды қолдануы қажет. Осындай мүмкіндіктердің бірі – жасанды интеллект. Жасанды интеллект музыка сабағын автоматтандыру үшін емес, оқушының ойлау, тыңдау, орындау және шығармашылық әрекетін қолдау үшін қолданылған жағдайда ғана нақты педагогикалық нәтиже береді.

Музыкалық шығармашылық табиғатынан тәжірибеге негізделеді. Оқушы әуенді тыңдайды, оны сезінеді, қайталайды, өзгертіп көреді, салыстырады, өз нұсқасын ұсынады. Жасанды интеллект осы әрекеттердің кейбірін кеңейте алады. Мысалы, мұғалім белгілі бір көңіл күйге сәйкес музыкалық идея ойлап табуға арналған тапсырма береді. Оқушы алдымен өзінің әуендік немесе ырғақтық шешімін ұсынады, содан кейін жасанды интеллект арқылы балама нұсқалар алып, олардың арасындағы айырмашылықты салыстырады. Бұл жерде негізгі мақсат – жасанды интеллект ұсынған дайын материалды қабылдау емес, оқушының бірнеше музыкалық шешімді салыстырып, өзіне ұнаған элементтерді саналы түрде таңдауы.

Музыка сабағында жасанды интеллектті қолданудың маңызды бағыты – музыкалық қиялды дамыту. Қиял шығармашылық әрекеттің негізгі компоненттерінің бірі болып табылады. Мұғалім оқушыларға белгілі бір көрініс, табиғат құбылысы, көңіл күй немесе оқиға ұсынып, оны музыка арқылы бейнелеуді сұрай алады. Мысалы, «Көктемгі жаңбыр», «Таңғы дала», «Қуаныш», «Сағыныш», «Жеңіс сәті» сияқты тақырыптарға сәйкес әуеннің қандай қарқында, қандай ырғақта немесе қандай сипатта болуы мүмкін екендігін талқылау ұсынылады. Оқушылар өз ойларын айтқаннан кейін жасанды интеллекттен сол эмоционалдық жағдайды сипаттайтын музыкалық элементтер туралы ұсыныс алуға болады. Кейін оқушы ұсыныстарды өзінің музыкалық түсінігімен салыстырады.

Осындай тапсырмалар оқушының музыка мен эмоция арасындағы байланысты терең сезінуіне мүмкіндік береді. Бір оқушы қуанышты жылдам темппен және жоғары регистрмен сипаттаса, екінші оқушы оны жеңіл ырғақ немесе ашық динамика арқылы жеткізуі мүмкін. Мұғалім бұл айырмашылықтарды шығармашылық еркіндіктің көрінісі ретінде қабылдап, оқушыларды бір ғана «дұрыс» жауап іздеуге емес, өз музыкалық шешімін дәлелдеуге бағыттайды. Жасанды интеллект болса осындай ойлау әрекетін кеңейтуге көмектесетін қосымша ресурс қызметін атқарады.

Музыка сабақтарында импровизация әдісінің шығармашылық қабілетті дамытудағы орны ерекше. Импровизация барысында оқушы алдын ала толық дайындалмаған музыкалық материалды сол сәтте ойлап табады немесе белгілі бір әуенді өзгертіп орындайды. Кейбір оқушылар үшін импровизация қиын болуы мүмкін, себебі олар қателесуден қорқады немесе неден бастау керектігін білмейді. Жасанды интеллект осындай жағдайда идеялық тірек ретінде қолданылуы мүмкін. Мысалы, мұғалім оқушыларға төрт тактылы қарапайым ырғақ құрастыруды ұсынады. Оқушы өз нұсқасын жасағаннан кейін жасанды интеллекттен тағы бір немесе екі нұсқа сұрап, олардың құрылымын талдай алады. Одан кейін өз жұмысына өзгеріс енгізіп, жаңа нұсқа жасайды.

Бұл әдістің педагогикалық артықшылығы – оқушы дайын үлгіні көшірмей, салыстыру және түрлендіру арқылы шығармашылық шешім қабылдайды. Әсіресе бастауыш және орта буын оқушылары үшін музыка құрастыру әрекетін ойын элементтерімен байланыстыру тиімді. Мысалы, «ырғақты жалғастыр», «әуенге жауап бер», «музыкалық сұрақ пен жауап құрастыр», «бір ырғақты үш түрлі көңіл күйде орында» сияқты тапсырмалар жасанды интеллект көмегімен түрлендіріліп берілуі мүмкін. Бұл тапсырмалар баланың еркін ойлауына және музыкалық эксперимент жасауына жағдай туғызады.

Жасанды интеллектті вокалдық жұмыстарда да тиімді қолдануға болады. Музыка сабағында ән айту кезінде оқушы тек мәтін мен әуенді жаттап қана қоймай, шығарманың мазмұнын, көңіл күйін, орындаушылық ерекшелігін түсінуі қажет. Мұғалім оқушыларға ән мәтінінің идеясын анықтап, оған сәйкес орындаушылық тәсілді ұсынуды тапсыра алады. Жасанды интеллекттен әннің мәтініндегі негізгі көңіл күйді сипаттауға арналған сұрақтар немесе талдау критерийлері алынуы мүмкін. Мысалы, «Бұл әннің негізгі эмоциясы қандай?», «Қай жолдарды баяу немесе әсерлі орындауға болады?», «Әннің шарықтау шегі қай тұста болуы мүмкін?» деген сұрақтар оқушының саналы орындаушылық дағдысын қалыптастырады.

Музыкалық шығарманы тыңдау және талдау барысында да жасанды интеллект оқушының шығармашылық ойлауына ықпал ете алады. Дәстүрлі сабақта мұғалім шығарманың композиторы, жанры, сипаты және көркемдік ерекшеліктері туралы ақпарат береді. Ал жасанды интеллект қолданылған жағдайда оқушылар талдауға белсенді қатыса алады. Мысалы, белгілі бір шығарманы тыңдағаннан кейін олар алдымен өз сезімдері мен ассоциацияларын жазады, кейін жасанды интеллекттен шығарманы талдауға арналған қосымша сұрақтар алады. Осыдан соң өз жауаптарын қайта қарап, музыка туралы пікірін тереңдетеді.

Бұл тәсіл әсіресе оқушының субъективті музыкалық қабылдауын бағалауда маңызды. Музыкаға берілетін эмоционалдық жауап әр адамда әртүрлі болуы мүмкін. Сондықтан мұғалімнің мақсаты оқушыны белгілі бір стандартты сипаттаманы қайталауға емес, өзінің музыкалық әсерін дәлелдеуге үйрету болуы керек. Мысалы, бір шығарма бір оқушыға тыныштық сезімін берсе, екінші оқушыда ойлану немесе мұң сезімін тудыруы мүмкін. Жасанды интеллект оқушыға осы сезімдерді музыкалық терминдермен байланыстыруға көмектесе алады. Мысалы, темп, динамика, регистр, лад, ырғақ, тембр сияқты ұғымдар арқылы шығарманың эмоциялық әсерін түсіндіру ұсынылады.

Музыка сабағында оқушының композициялық қабілетін дамытуда да жасанды интеллекттің мүмкіндігі зор. Композиция жасау күрделі шығармашылық әрекет болғандықтан, оны кезең-кезеңмен ұйымдастыру тиімді. Алдымен оқушы музыканың тақырыбын анықтайды, одан кейін көңіл күйін, темпін, ырғақтық негізін, әуендік бағытын және формасын ойластырады. Жасанды интеллект осы үдерісте идеяларды жүйелеуге, композиция құрылымына қатысты сұрақтар ұсынуға немесе оқушының бастапқы ойын кеңейтуге көмектесе алады.

Мысалы, «Қазақтың табиғаты туралы қысқа музыкалық композиция қандай бөлімдерден тұруы мүмкін?» деген сұраққа алынған бірнеше ұсыныстың ішінен оқушы өзіне жақын нұсқаны таңдап, оны шығармашылық тұрғыдан дамытады.

Мұнда ұлттық музыкалық материалдарды қолданудың тәрбиелік және танымдық маңызы жоғары. Оқушылар қазақ халқының дәстүрлі музыкасын, күйлерін, термелерін, халық әндерін және ұлттық аспаптардың дыбыстық ерекшеліктерін зерттей отырып, жасанды интеллект көмегімен жаңа шығармашылық тапсырмалар орындай алады. Мысалы, домбыра күйінің мінезін сипаттау, халық әніндегі көңіл күйді заманауи тілмен түсіндіру, ұлттық музыкалық аспаптардың тембрін салыстыру немесе белгілі бір күйге байланысты көркем оқиға құрастыру ұсынылады. Бұл тапсырмалар ұлттық музыкалық мәдениетті заманауи технологиямен байланыстыруға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект арқылы оқушының жеке ерекшелігіне сәйкес тапсырма әзірлеу де тиімді. Бір оқушы ән айтуға қызығуы мүмкін, екіншісі аспапта ойнауға бейім, үшіншісі музыка тыңдап талдауды ұнатады, ал төртінші оқушы әуен құрастыруға ынталы болуы мүмкін. Мұғалім жасанды интеллект көмегімен бір оқу мақсатына бағытталған бірнеше түрлі тапсырма әзірлей алады. Мысалы, бір тақырып бойынша бір оқушыға қысқа вокалдық тапсырма, екіншісіне ырғақ құрастыру, үшіншісіне музыкалық сипаттама жазу, төртіншісіне шығармашылық композиция жоспарын жасау ұсынылады.

Осылайша жасанды интеллект саралап оқытуды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Бірақ мұғалім дайын тапсырмаларды сол күйінде пайдаланбай, оқушының жас ерекшелігіне, музыкалық дайындығына және сабақтың мақсатына сай бейімдеуі тиіс. Себебі технология педагогикалық шешімнің орнына жүрмейді. Музыка мұғалімі оқушының даусын, музыкалық есту қабілетін, орындаушылық тәжірибесін және эмоциялық жағдайын тікелей бақылап, оған сәйкес қолдау көрсетеді. Жасанды интеллект мұндай кәсіби бақылауды алмастыра алмайды.

Жасанды интеллектті тиімді пайдаланудың маңызды шарттарының бірі – дұрыс сұрақ қоя білу. Оқушы жасанды интеллектпен жұмыс барысында нақты нұсқау беруге үйренеді. Мысалы, «Әуен құрастыр» деген жалпы сұраныстың орнына «Көңілді сипаттағы, төрт тактіден тұратын, қарапайым ырғақты әуен идеясына үш нұсқа ұсын» деген нақты сұраныс нәтижелі болады. Мұндай жұмыс оқушының тек цифрлық сауаттылығын емес, шығармашылық ойлауын да дамытады. Себебі ол қандай музыкалық нәтиже алғысы келетінін алдын ала ойластыруға мәжбүр болады.

Музыка сабағында жасанды интеллектті қолдану оқушының «мен музыканы жасай алмаймын» деген сенімсіздігін азайтуға да көмектесуі мүмкін. Кейбір балалар шығармашылық тапсырманы орындауды күрделі деп қабылдап, алғашқы қадам жасауға қиналады. Ал бірнеше идея немесе бастапқы үлгі ұсыну арқылы жасанды интеллект олардың жұмысқа кірісуін жеңілдетеді. Дегенмен мұғалім оқушыға ұсынылған идеяны өзгертуге, толықтыруға және өзіндік нұсқасын жасауға міндетті түрде жағдай жасауы тиіс. Сонда ғана жасанды интеллект шығармашылықты алмастыратын емес, оны ынталандыратын құралға айналады.

Музыка сабағында жасанды интеллектті қолданудың тағы бір тиімді бағыты – оқушылардың шығармашылық жобаларын ұйымдастыру. Жобалық жұмыс оқушыға белгілі бір музыкалық идеяны зерттеп, оны нақты өнімге айналдыруға мүмкіндік береді. Мысалы, оқушыларға «Менің туған өлкемнің әуені», «Ұлттық музыка және заманауи стиль», «Табиғат дыбыстарынан музыкалық композиция жасау», «Қазақтың ұлттық аспаптары» сияқты тақырыптар ұсынылуы мүмкін. Мұндай тапсырмаларды орындау барысында жасанды интеллект идеяларды жүйелеуге, жоба құрылымын жасауға, шығармашылық бағыттарды ұсынуға немесе мәтіндік сипаттамаларды жетілдіруге көмектеседі. Бірақ жобаның мазмұндық шешімі мен шығармашылық таңдауы оқушының өзіне тиесілі болуы керек.

Мысалы, «Менің туған өлкемнің әуені» атты жобада оқушы өз аймағына тән табиғат көріністерін, дыбыстарды, халықтық музыкалық дәстүрлерді зерттеп, солардың негізінде шағын музыкалық композиция немесе дыбыстық коллаж дайындай алады. Жасанды интеллекттен «дала көрінісін қандай музыкалық құралдар арқылы бейнелеуге болады?» немесе «тыныш табиғат пен серпінді өмірді бір композицияда қалай үйлестіруге болады?» деген сұрақтарға ұсыныс алуы мүмкін. Кейін оқушы сол ұсыныстардың ішінен өз идеясын қолдайтын элементтерді таңдап, авторлық шешім қабылдайды. Осы жұмыс арқылы ол музыканы тек тыңдаушы ретінде емес, оны құрастырушы және түсіндіруші ретінде қабылдай бастайды.

Музыка сабағында жасанды интеллектті шығармашылық тапсырмалардың бастапқы идеяларын қалыптастыру үшін қолдану оқушының қиялын белсендіреді. Кейде оқушыға толық еркіндік беру шығармашылық қиындық тудыруы мүмкін, себебі ол қай бағытта жұмыс істеу керектігін білмей қалады. Мұндай жағдайда мұғалім жасанды интеллект арқылы шектеулі, бірақ таңдауға мүмкіндік беретін бірнеше нұсқа ұсына алады. Мысалы, «үш түрлі көңіл күйге арналған қысқа әуен ойлап тап: қуаныш, толғаныс, мерекелік көңіл күй» деген тапсырма беріледі. Оқушы өзіне ұнаған бағытты таңдап, оны музыкалық тұрғыдан дамытады.

Шығармашылық қабілетті дамытуда таңдау еркіндігі маңызды рөл атқарады. Жасанды интеллект осы еркіндікті кеңейте алады, себебі ол қысқа уақыт ішінде бірнеше идея ұсынып, оқушыға салыстыру мүмкіндігін береді. Дегенмен мұғалім әрқашан оқушының дайын нұсқаны қабылдамай, оны өзгертуін, толықтыруын, өзінің орындаушылық немесе композициялық ерекшелігін енгізуін талап етуі тиіс. Бұл тәсіл оқушының авторлық жауапкершілігін қалыптастырады.

Музыка сабағында мәтін мен музыканың байланысын зерттеу де шығармашылық ойлауды дамытудың тиімді жолы. Әсіресе ән жанрында мәтіннің мазмұны мен әуеннің эмоционалдық сипаты өзара тығыз

байланысты. Мұғалім белгілі бір өлең мәтінін ұсынып, оқушылардан оған сәйкес музыкалық сипаттама жасауды сұрай алады. Оқушы мәтіннің негізгі идеясын, көңіл күйін, ырғағын және сөздердің эмоционалдық күшін анықтап, қандай темп, динамика немесе әуендік бағыт сәйкес келетінін болжайды. Кейін жасанды интеллекттен альтернативті ұсыныстар алып, өз шешімімен салыстырады.

Мысалы, табиғат тақырыбындағы өлеңге оқушы баяу темп пен жұмсақ динамика ұсынса, жасанды интеллект басқа интерпретация ретінде жеңіл ырғақ пен ашық дыбыстық бояуды ұсынуы мүмкін. Мұғалім екі нұсқаны салыстырып, «қайсысы мәтіннің мазмұнын жақсы ашады?» деген сұрақ қоя алады. Мұндай тапсырмада оқушы музыкалық шешімнің бір ғана дұрыс нұсқасы болмайтынын түсінеді. Ол әр нұсқаның көркемдік негізін түсіндіріп, шығармашылық таңдау жасауға үйренеді.

Жасанды интеллектті музыкалық талдау тапсырмаларын күрделендіру үшін де пайдалануға болады. Бастапқы деңгейдегі оқушы шығарманың темпін, динамикасын және жалпы көңіл күйін анықтаса, жоғары деңгейдегі оқушы шығарманың формасын, контрастын, музыкалық бейнесін және авторлық идеясын талдай алады. Мұғалім жасанды интеллект көмегімен осы деңгейлерге сәйкес сұрақтар дайындап, саралап оқытуды ұйымдастырады.

Мысалы, бір музыкалық шығарманы тыңдағаннан кейін бірінші топқа «шығарманың жылдам немесе баяу орындалғанын анықта» деген тапсырма, екінші топқа «темп пен динамика шығарманың көңіл күйіне қалай әсер етеді?» деген сұрақ, үшінші топқа «композитор музыкалық бейнені қандай құралдар арқылы жеткізген?» деген аналитикалық тапсырма берілуі мүмкін. Осылайша бір ғана музыкалық материал әртүрлі деңгейде игеріледі.

Музыка сабағында оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін рөлдік және сценарийлік тапсырмаларды да жасанды интеллектпен біріктіруге болады. Мысалы, оқушыларға «сен композиторсың», «сен аранжировщиксің», «сен орындаушысың», «сен музыкалық сыншысың» деген рөлдер беріледі. Әр рөлге сәйкес тапсырма ұсынылады. Композитор жаңа әуеннің идеясын ұсынады, аранжировщик оның қандай аспаптармен орындалатынын жоспарлайды, орындаушы шығарманың интерпретациясын түсіндіреді, ал сыншы орындалған жұмыстың көркемдік ерекшелігін бағалайды. Жасанды интеллект осы рөлдерге арналған сұрақтарды немесе жұмыс критерийлерін дайындауға көмектесе алады.

Осындай тапсырмалар оқушының музыкалық әрекеттің әртүрлі қырларын түсінуіне мүмкіндік береді. Ол музыкалық шығарманың пайда болуынан бастап, орындалуы мен бағалануына дейінгі үдерісті тұтас қабылдайды. Сонымен бірге оқушылар бір-бірінің жұмысын тыңдап, пікір білдіру арқылы коммуникативтік және эстетикалық мәдениетін дамытады.

Жасанды интеллектті топтық шығармашылықта қолдану да маңызды. Бірнеше оқушы бір композицияны бірлесіп дайындаған кезде олардың әрқайсысы өз идеясын ұсынады. Жасанды интеллект ортақ идеяларды жүйелеуге, композицияның құрылымын ұсынуға немесе қай бөлімге қандай музыкалық сипат сәйкес келетінін анықтауға көмектесе алады. Бірақ соңғы шешімді топтың өзі қабылдайды. Мұндай тәсіл оқушыларды келісімге келуге, өзгелердің пікірін тыңдауға және ортақ шығармашылық өнім үшін жауапкершілік алуға үйретеді.

Музыка сабағында жасанды интеллектті қолданудың тағы бір маңызды бағыты – оқушының шығармашылық рефлексиясын дамыту. Шығармашылық тапсырманы орындағаннан кейін оқушыдан «Мен қандай идеяны таңдадым?», «Неліктен осы музыкалық шешімге тоқталдым?», «Қандай қиындық кездесті?», «Егер қайта орындасам, нені өзгертер едім?» деген сұрақтарға жауап беру сұралуы мүмкін. Жасанды интеллект осы сұрақтарға негізделген рефлексия үлгілерін немесе қосымша бағыттаушы сұрақтарды ұсына алады.

Рефлексия оқушыға өзінің шығармашылық әрекетін саналы түрде бағалауға көмектеседі. Ол тек «жақсы орындадым» немесе «қиын болды» деген жалпы пікірмен шектелмей, нақты музыкалық шешімдерді талдайды. Мысалы, «мен әуенді баяу темпте бастадым, себебі композицияның басында тыныш көңіл күй жеткізгім келді, кейін ырғақты жылдамдаттым, өйткені оқиға дамыды» деген жауап оқушының шығармашылық ойын түсіндіре алғанын көрсетеді.

Жасанды интеллект оқушының музыкалық шығармашылығына кері байланыс беретін құрал ретінде де қолданылуы мүмкін. Мәселен, оқушы өзі жазған ән мәтінін немесе композиция жоспарын ұсынып, «идеямын негізгі тақырыбы анық па?», «қай жерде қайталау артық болуы мүмкін?», «композицияны қалай логикалық аяқтауға болады?» деген сұрақтар қоя алады. Бірақ бұл жағдайда мұғалім жасанды интеллекттің эстетикалық бағасы абсолютті емес екенін түсіндіруі қажет. Өнердегі шығармашылық шешім әрдайым субъективті элементті қамтиды, сондықтан оқушы өз таңдауын тек жасанды интеллект пікіріне негіздемеуі керек.

Музыкалық шығармашылықта ұлттық құндылықтарды сақтау мәселесі де маңызды. Жасанды интеллект арқылы кез келген стильдегі музыкалық идеяны тез алуға болатындықтан, оқушының ұлттық музыкалық мәдениетпен байланысын әлсіретіп алмау қажет. Осы тұрғыда музыка мұғалімі қазақтың дәстүрлі музыкалық мұрасын шығармашылық тапсырмаларға енгізуі тиіс. Мысалы, оқушылардан домбыра күйінің құрылымдық ерекшеліктерін зерттеп, соған сүйене отырып өз ырғақтық идеясын құрастыру, халық әнінің интонациялық ерекшелігін анықтап, заманауи музыкалық сипаттамамен салыстыру немесе ұлттық аспаптардың тембрін цифрлық дыбыстармен салыстыру сұралады.

Жасанды интеллект ұлттық музыкалық материал туралы ақпаратты жинақтауға көмектескенімен, мұғалім тарихи және мәдени тұрғыдан күмәнді мәліметтерді міндетті түрде тексеруі тиіс. Кейбір жасанды интеллект жүйелері халық әндерінің авторын қате көрсетуі, дәстүрлі аспаптардың ерекшелігін шатастыруы немесе нақты емес деректер беруі мүмкін. Сондықтан музыка пәнінде де ақпаратты тексеру мәдениеті қажет.

Авторлық құқық мәселесі музыка мен жасанды интеллектті байланыстыратын ең өзекті мәселелердің бірі. Оқушылар музыкалық материал генерациялау құралдарын қолданған кезде жасалған әуеннің түпнұсқалығы, бастапқы дереккөздермен байланысы және авторлық үлес мәселесін түсінуі тиіс. Мұғалім оқушыларға белгілі бір танымал әнді дәл көшіріп жасау немесе нақты композитордың стилін механикалық түрде қайталау шығармашылық тапсырманың мақсатына сәйкес келмейтінін түсіндіруі қажет.

Сондықтан тапсырма беруде «осы композитор сияқты жаса» дегеннен гөрі «көңілді, серпінді, қысқа ырғақтық идея құрастыр» немесе «дәстүрлі және заманауи элементтерді біріктіретін өзіндік музыкалық шешім ұсын» деген формулировкалар тиімді. Бұл оқушыны еліктеуден гөрі авторлық ізденіске бағыттайды.

Музыка сабағында академиялық адалдық та маңызды. Егер оқушы жасанды интеллектке толық ән мәтінін немесе толық композиция идеясын жасатып, оны өзінің жұмысы ретінде ұсынса, шығармашылық тапсырманың тәрбиелік және білімдік мәні төмендейді. Сондықтан мұғалім жасанды интеллектті қай кезеңде пайдалануға болатынын нақты көрсетуі тиіс. Мысалы, идея генерациясына, жоспар жасауға, атау таңдауға немесе өз жұмысын жетілдіруге көмек алуға рұқсат етілуі мүмкін, бірақ соңғы шығармашылық өнімде оқушының өзіндік үлесі анық көрінуі қажет.

Бұл үшін «алғашқы нұсқа – оқушыдан, көмекші нұсқа – жасанды интеллекттен, соңғы нұсқа – қайтадан оқушыдан» деген қағиданы қолдануға болады. Алдымен оқушы өз идеясын жасайды. Кейін жасанды интеллекттің ұсынысын қарайды. Соңында екі нұсқаны салыстырып, өз жұмысына саналы өзгеріс енгізеді. Бұл модель оқушының шығармашылық жауапкершілігін сақтайды.

Жасанды интеллектті бағалау жүйесіне енгізу де мұқият ұйымдастырылуы тиіс. Мұғалім шығармашылық жұмысты тек соңғы өнім бойынша емес, оның жасалу үдерісі бойынша бағалағаны дұрыс. Мысалы, критерийлерге идеяның түпнұсқалығы, музыкалық элементтердің орынды қолданылуы, шығармашылық шешімді түсіндіру, жасанды интеллект ұсыныстарын сыни бағалау және жұмыстың өзіндік сипаты енгізілуі мүмкін. Сонда оқушы дайын нәтижеге емес, шығармашылық үдеріске мән береді.

Музыка пәнінде жасанды интеллектті қолдану кезінде қауіпсіз және этикалық цифрлық мінез-құлықты да қалыптастыру қажет. Оқушыларға жеке мәліметтерін жарияламау, күмәнді платформаларға тіркелмеу, авторлық материалдарды рұқсатсыз жүктемеу және жасанды интеллектке енгізілген ақпараттың сыртқы жүйелерде өңделуі мүмкін екенін түсіндіру маңызды. Мұғалім мектеп саясаты мен қолданылатын цифрлық платформалардың талаптарын ескеруі тиіс.

Жасанды интеллектпен жұмыс жасауда мұғалімнің кәсіби рөлі бұрынғыдан да маңызды бола түседі. Мұғалім тек технологияны таныстырушы емес, оның педагогикалық қолданылуын ұйымдастырушы, музыкалық сапаны бағалаушы және оқушының шығармашылық дамуын бағыттаушы тұлға болып қалады. Жасанды интеллект музыкалық эмоцияны толық сезіне алмайды, оқушының жеке орындаушылық ерекшелігін адам сияқты қабылдай алмайды және оның шығармашылық өсуін ұзақ мерзімде кешенді бағалай алмайды. Сондықтан технология мен мұғалімнің кәсіби тәжірибесі бірін-бірі толықтыруы тиіс.

Музыка сабағында кез келген цифрлық құралды қолданар алдында мұғалім «бұл құрал оқушының нақты қандай шығармашылық қабілетін дамытады?» деген сұраққа жауап бергені жөн. Егер жасанды интеллект оқушының қиялын, импровизациясын, музыкалық естуін, шығармашылық таңдауын немесе композициялық ойлауын қолдаса, оның сабақтағы орны негізді. Ал егер оқушы тек дайын өнімді алып, оны қайталаумен шектелсе, технология сабақтың мақсатына қызмет етпейді.

Осы тұрғыдан алғанда жасанды интеллект музыка сабағында шығармашылық әрекетті жеңілдететін құрал ғана емес, оқушыға музыканы жаңа қырынан зерттеуге мүмкіндік беретін орта ретінде қарастырылуы тиіс. Ол оқушыны сұрақ қоюға, салыстыруға, тыңдауға, эксперимент жасауға және өзінің музыкалық идеясын қайта қарауға итермелей алады. Дәл осы әрекеттер шығармашылық қабілеттің тұрақты дамуына негіз болады.

Жасанды интеллектті музыка сабағында жүйелі қолдану оқушылардың шығармашылық белсенділігін арттырумен қатар, олардың музыкалық ойлау мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді. Музыкалық ойлау дегеніміз – дыбыстарды жай ғана есту емес, олардың арасындағы байланысты түсіну, ырғақтық және әуендік құрылымды ажырату, музыкалық бейнені сезіну, шығарманың эмоционалдық мазмұнын қабылдау және оны өзіндік көзқараспен түсіндіру қабілеті. Жасанды интеллект осындай әрекеттерді ұйымдастыруда мұғалімге түрлі тапсырмалар ұсынуға мүмкіндік береді. Мысалы, оқушы бір музыкалық шығарманы тыңдап болғаннан кейін оның негізгі идеясын өз сөзімен түсіндіреді, кейін жасанды интеллект арқылы сол шығарманы талдауға арналған бірнеше сұрақ алып, алғашқы пікірін толықтыра алады. Мұндай жұмыс оқушыны өзінің бастапқы әсерін қайта қарауға, тыңдаған музыкасына саналы түрде баға беруге үйретеді.

Музыка пәнінде шығармашылық қабілетті дамыту үшін оқушыға қателесуге мүмкіндік беретін психологиялық орта қалыптастыру өте маңызды. Шығармашылық әрекетте бір ғана дұрыс жауап бола бермейді. Әуеннің, ырғақтың, орындаушылық интерпретацияның немесе музыкалық композицияның бірнеше нұсқасы болуы мүмкін. Сондықтан мұғалім оқушының әрбір шығармашылық шешімін салыстыруға, негіздеуге және жетілдіруге бағыттауы тиіс. Жасанды интеллект осы үдерісте балама идеялар ұсынатын көмекші ретінде қызмет атқара алады. Оқушы жасанды интеллекттің нұсқасын өзінің жұмысымен салыстырып, қай элементті қабылдайтынын немесе қабылдамайтынын түсіндіреді. Бұл оның эстетикалық талғамын және дербес шешім қабылдау қабілетін дамытады.

Жасанды интеллектті сабақта қолдану музыкалық эксперимент жүргізуге де қолайлы жағдай жасайды. Мысалы, бір ырғақтық үлгіні бірнеше түрлі темпте орындап көру, бір әуенге әртүрлі эмоционалдық сипат беру,

музыкалық фразаның басын немесе соңын өзгерту, композицияның құрылымын басқа ретпен орналастыру сияқты тапсырмалар арқылы оқушы музыкалық материалдың қалай өзгеретінін тәжірибе жүзінде байқайды. Мұндай эксперименттер оқушыға музыкадағы форма, контраст, қайталау, даму, кульминация секілді ұғымдарды тәжірибелік жолмен түсінуге мүмкіндік береді.

Музыка сабақтарында жасанды интеллектті пәнаралық байланыстарды күшейту мақсатында да пайдалануға болады. Музыка әдебиетпен, тарихпен, бейнелеу өнерімен, информатикамен және тілдік пәндермен тығыз байланысады. Мәселен, тарихи кезеңді зерттегенде сол дәуірдегі музыкалық мәдениетпен танысуға, әдеби шығарманың мазмұны бойынша музыкалық бейне құрастыруға немесе белгілі бір суретке сәйкес дыбыстық композиция жасауға болады. Жасанды интеллект пәнаралық тапсырмалардың идеясын құрастыруда және олардың құрылымын жүйелеуде көмектеседі.

Мысалы, оқушыларға белгілі бір пейзаждық сурет көрсетіліп, «Бұл көріністі музыкамен бейнелесек, қандай темп, ырғақ, динамика және аспаптар қолданар едік?» деген сұрақ қойылады. Оқушылар өз жауаптарын бергеннен кейін жасанды интеллекттен бірнеше балама ұсыныс алып, оларды салыстырады. Нәтижесінде бала көркем бейненің әртүрлі өнер түрлерінде әрқалай берілуін түсінеді. Осындай интеграциялық жұмыстар шығармашылық ойлау аясын кеңейтеді.

Музыка мұғалімі жасанды интеллект арқылы оқушының жас ерекшелігіне сәйкес шығармашылық тапсырмаларды түрлендіре алады. Бастауыш сынып оқушылары үшін қарапайым ойындық тапсырмалар тиімді. Мысалы, «ырғақты аяқта», «әуеннің көңіл күйін тап», «дыбыстан сурет жаса», «музыкалық кейіпкер ойлап тап» секілді тапсырмалар балалардың қиялын белсендіреді. Орта буында музыкалық шығармаларды салыстыру, импровизация жасау, қарапайым композиция құру, ән мәтіні мен әуеннің байланысын анықтау сияқты жұмыстарға көшуге болады. Жоғары сыныптарда музыкалық стильдерге салыстырмалы талдау жасау, цифрлық композиция әзірлеу, музыка индустриясындағы жасанды интеллекттің мүмкіндіктері мен этикалық мәселелерін талқылау сияқты күрделі тапсырмалар орындалуы мүмкін.

Бұл саралау оқушылардың қабілетіне сай қолдау көрсетуге жағдай жасайды. Музыкалық дайындығы жоғары оқушыға шығармашылық тапсырманы күрделендіруге, ал бастапқы деңгейдегі оқушыға нақты тірек пен үлгі беруге болады. Жасанды интеллект мұғалімге тапсырмалардың бірнеше нұсқасын қысқа уақытта әзірлеуге көмектеседі. Дегенмен соңғы педагогикалық шешімді мұғалім қабылдайды, өйткені ол оқушының нақты мүмкіндігін, мінез-құлқын және шығармашылық әлеуетін жақсы біледі.

Оқушының шығармашылық қабілетін дамытуда оның өзіндік бағалауы да маңызды. Музыка сабағында жасалған жұмысты тек мұғалім бағалап қана қоймай, оқушы өзінің жетістігін де талдай білуі қажет. Мысалы, композиция немесе орындаушылық тапсырмадан кейін оқушы «Менің идеямның ерекшелігі неде?», «Қандай музыкалық тәсілді сәтті қолдандым?», «Қай тұста қиындық болды?», «Жасанды интеллект маған қандай көмек көрсетті?», «Соңғы шешімді қалай қабылдадым?» деген сұрақтарға жауап бере алады. Осындай рефлексия технологияны саналы қолдануға үйретеді.

Жасанды интеллект көмегімен шығармашылық портфолио жүргізу де пайдалы тәсілдердің бірі. Оқушы оқу жылы барысында өзінің музыкалық жұмыстарын, орындаған шығармалары туралы пікірлерін, жасаған ырғақтарын, әуен идеяларын, шағын композицияларын және шығармашылық рефлексияларын жинақтай алады. Белгілі бір уақыттан кейін алғашқы және кейінгі жұмыстарын салыстырып, өзінің даму динамикасын көреді. Мұғалім де оқушының қандай бағытта ілгерілегенін анықтай алады. Портфолиода жасанды интеллект көмегімен орындалған жұмыстардың қай бөлігінде технология қолданылғанын көрсету академиялық адалдық мәдениетін қалыптастырады.

Музыка сабағында оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту үшін бірлескен кері байланысты да тиімді ұйымдастыруға болады. Оқушылар бір-бірінің музыкалық жұмыстарын тыңдап, «маған ұнаған тұсы», «ерекше шешім», «жетілдіруге болатын элемент» сияқты критерийлер бойынша пікір білдіреді. Жасанды интеллект мұндай бағалау критерийлерін қалыптастыруға көмектесе алады. Алайда құрдастардың кері байланысы сын айту емес, шығармашылық дамуға бағытталған қолдау ретінде ұйымдастырылуы қажет.

Музыка пәнінде оқушылардың шығармашылық жетістігін бағалауда нәтижемен бірге үдерістің өзі ескерілуі тиіс. Бір оқушы техникалық тұрғыдан өте күрделі шығарма орындауы мүмкін, бірақ шығармашылық шешімі шектеулі болуы ықтимал. Ал екінші оқушының орындаушылық мүмкіндігі қарапайым болғанымен, өзіндік ерекше идея ұсынуы мүмкін. Сондықтан бағалау кезінде музыкалық ойдың дербестігі, шығармашылық ізденіс, орындаушылық мәнер, музыкалық элементтерді мақсатқа сай пайдалану, идеяны түсіндіре алу және жұмысты жетілдіруге ұмтылу сияқты өлшемдер қамтылғаны дұрыс.

Жасанды интеллекттің пайда болуы музыка мұғалімінің шығармашылық жұмысына да жаңа мүмкіндіктер береді. Мұғалім сабаққа арналған идеялар, музыкалық ойындар, викториналар, тыңдалым сұрақтары, импровизациялық тапсырмалар, рефлексия сұрақтары мен бағалау критерийлерін әзірлеуде технологияны көмекші ретінде пайдалана алады. Бұл уақытты үнемдеп, мұғалімге сабақтың шығармашылық бөлігін тереңірек ойластыруға мүмкіндік береді. Сонымен бірге мұғалім жасанды интеллект ұсынған материалды міндетті түрде тексеріп, музыкалық сауаттылық пен педагогикалық талаптарға сәйкестендіруі қажет.

Заманауи музыка мұғалімі цифрлық технологияларды пайдаланумен қатар, олардың шектеулерін де түсінуі керек. Жасанды интеллект музыканы жылдам генерациялағанымен, оның нәтижесі әрдайым жоғары көркемдік деңгейде бола бермейді. Ол ұлттық музыканың мәдени контекстін толық түсінбеуі, музыкалық терминдерді қате қолдануы немесе оқушының жасына сәйкес келмейтін күрделі ұсыныстар беруі мүмкін.

Сондықтан технология ұсынған өнімді сыни тұрғыдан бағалау мұғалім үшін де, оқушы үшін де маңызды дағды болып табылады.

Музыкадағы шығармашылық адамның сезімімен, өмірлік тәжірибесімен, мәдени ортасымен және өзіндік дүниетанымымен байланысты. Жасанды интеллект музыкалық комбинациялар мен құрылымдар жасай алғанымен, оқушының нақты өмірлік сезімін немесе жеке тәжірибесін алмастыра алмайды. Осы ерекшелікті түсіндіру оқушыға өз шығармашылығының құндылығын сезінуге көмектеседі. Мұғалім «жасанды интеллект жақсы музыка жасап береді» деген түсініктің орнына «жасанды интеллект жаңа идеяны іздеуге көмектесе алады, бірақ шығармашылық мағына мен авторлық таңдау адамға тиесілі» деген көзқарасты қалыптастыруы қажет.

Ұлттық музыкалық мұраны оқытуда да адамдық тәжірибе бірінші орында болуы тиіс. Қазақтың күй өнері, халық әндері, жыр-терме дәстүрі, айтыс, ұлттық аспаптар мен орындаушылық мектептер белгілі бір тарихи-мәдени ортада қалыптасқан. Оларды тек цифрлық дыбыстар жиынтығы ретінде қабылдау дұрыс емес. Сондықтан жасанды интеллект арқылы ұлттық музыкаға қатысты тапсырмалар орындағанда шығарманың шығу тарихына, орындаушылық дәстүріне, авторына немесе жеткізушісіне, мәдени мағынасына назар аудару қажет. Бұл оқушының ұлттық мәдениетке құрметін қалыптастырады.

Мысалы, күй тыңдау барысында оқушы оның сипатын анықтап қана қоймай, күйдің шығу тарихын зерттей алады. Содан кейін жасанды интеллекттен күйді сипаттайтын көркем ассоциациялар немесе талқылау сұрақтарын сұрап, олардың тарихи мазмұнмен қаншалықты сәйкес келетінін анықтайды. Бұл тапсырма оқушыға технологияға сын көзбен қарап, ұлттық музыканы тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Жасанды интеллектті сабақта тиімді қолданудың маңызды көрсеткіштерінің бірі – оқушының шығармашылық дербестігі. Егер технология қолданылғаннан кейін бала бұрынғыдан көбірек сұрақ қойса, музыканы тыңдауға қызықса, өз әуенін жасауға ұмтылса, бірнеше нұсқаны салыстырса және өз пікірін дәлелдеуге тырысса, бұл технологияның дұрыс пайдаланылғанын көрсетеді. Ал оқушы тапсырманың барлығын жасанды интеллектке орындатып, дайын нәтижені қабылдаса, шығармашылық даму тежелуі мүмкін.

Сондықтан музыка сабағындағы негізгі қағида – технология оқушының орнына шығармашылық әрекет жасамауы, керісінше оның шығармашылық белсенділігін арттыруы керек. Жасанды интеллекттен алынған әр идея жаңа сұрақтың, жаңа тәжірибенің немесе жаңа музыкалық шешімнің бастамасына айналғаны дұрыс. Мұндай әдіс арқылы оқушы музыкаға тұтынушы ретінде ғана емес, музыкалық мәдениетті түсінетін және өзіндік шығармашылық үлес қоса алатын тұлға ретінде қалыптасады.

Қорытынды. Музыка сабағында жасанды интеллектті қолдану арқылы оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту – қазіргі білім беру жағдайында маңызды әрі перспективалы бағыттардың бірі. Жасанды интеллект музыкалық идеяларды іздеуге, импровизация жасауға, ырғақ пен әуен құрастыруға, музыкалық шығармаларды талдауға, шығармашылық жобаларды ұйымдастыруға, сараланған тапсырмалар әзірлеуге және оқушыға жедел кері байланыс беруге мүмкіндік береді. Ол оқушының музыкалық қиялын, эстетикалық талғамын, сыни ойлауын, дербес шешім қабылдауын және шығармашылық белсенділігін дамытуға жағдай жасай алады.

Сонымен қатар жасанды интеллектті музыка сабағына енгізу педагогикалық тұрғыдан саналы ұйымдастырылуы тиіс. Технология дайын музыкалық өнімді алу құралына айналмай, оқушының шығармашылық ізденісін қолдауы қажет. Мұғалім әрбір тапсырмада оқушының өзіндік үлесін сақтап, жасанды интеллект ұсынған материалды салыстыруға, өзгертуге, толықтыруға және сыни бағалауға бағыттауы тиіс. Бұл ретте академиялық адалдық, авторлық құқық, ақпараттық қауіпсіздік және ұлттық музыкалық мұраны құрметтеу қағидалары міндетті түрде ескерілуі керек.

Музыкалық шығармашылық – адамның эмоциялық тәжірибесі мен жеке дүниетанымына негізделетін күрделі үдеріс. Сондықтан жасанды интеллект қаншалықты дамығанымен, мұғалімнің кәсіби шеберлігін, оқушының сезімін және адамға тән шығармашылық интуицияны алмастыра алмайды. Керісінше, оны педагогикалық мақсатқа сай қолдану музыка мұғалімінің мүмкіндігін кеңейтіп, оқушының шығармашылық әрекетіне жаңа серпін береді.

Жасанды интеллект пен дәстүрлі музыкалық білім беруді тиімді үйлестіру нәтижесінде музыка сабағы тыңдау, орындау және жаттауға ғана негізделген сабақтан шығармашылық зертханаға айнала алады. Оқушы мұндай сабақта музыка тыңдайды, талдайды, салыстырады, тәжірибе жасайды, импровизациялайды, жаңа музыкалық идея ұсынады және өз шығармашылығына рефлексия жасайды. Демек, жасанды интеллектті сауатты және жауапты пайдалану оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытудың, музыкаға қызығушылығын арттырудың және заманауи цифрлық ортада ұлттық әрі әлемдік музыкалық мәдениетті саналы қабылдайтын шығармашыл тұлға қалыптастырудың тиімді жолдарының бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Жалпы орта білім беру деңгейіне арналған «Музыка» пәнінің оқу бағдарламасы. – Астана.
2. Қазақ музыкасының тарихы: оқу құралы. – Алматы: Өнер.
3. Жұбанов А. Ғасырлар пернесі. – Алматы: Дайк-Пресс.
4. Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. – Алматы: Өнер.
5. Ерзакович Б.Г. Қазақ халқының ән мәдениеті. – Алматы: Ғылым.
6. Райымбергенов А., Аманова С. Күй қайнары: оқу-әдістемелік құрал. – Алматы: Өнер.
7. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. – Москва: Просвещение.

8. Кабалевский Д.Б. Как рассказывать детям о музыке. – Москва: Просвещение.
9. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO, 2023.
10. UNESCO. AI Competency Framework for Teachers. – Paris: UNESCO, 2024.
11. UNESCO. AI Competency Framework for Students. – Paris: UNESCO, 2024.
12. OECD. Digital Education Outlook: Towards an Effective Digital Education Ecosystem. – Paris: OECD Publishing.
13. Білім беру үдерісінде цифрлық технологиялар мен жасанды интеллектті қолдануға арналған ғылыми-әдістемелік еңбектер.
14. Музыкалық педагогика, шығармашылық психологиясы және оқушылардың эстетикалық тәрбиесіне арналған ғылыми-педагогикалық зерттеулер.
15. Қазақстанның дәстүрлі музыкасы, күй өнері және ұлттық музыкалық мәдениет мәселелеріне арналған ғылыми және оқу-әдістемелік басылымдар.

МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Бейсембаева Гулназия Данешовна

Алматы облысы Талғар ауданы

№50 жалпы білім беретін орта мектебі

математика пәні мұғалімі

Аннотация. Мақалада математика сабақтарында оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру мен дамытудың тиімді жолдары қарастырылады. Қазіргі білім беру жүйесінде оқушының тек теориялық білімді меңгеруі жеткіліксіз екені, алған білімін күнделікті өмірлік жағдаяттарда қолдана білуі маңызды екені айқындалады. Осы тұрғыдан алғанда математикалық функционалдық сауаттылық оқушының сандық ақпараттарды түсінуі, талдауы, салыстыруы, есептеуі, математикалық модель құруы, логикалық қорытынды жасауы және нақты өмірлік мәселені математикалық тәсілдер арқылы шешуімен сипатталады. Мақалада практикалық мазмұндағы есептерді қолдану, проблемалық оқыту, зерттеушілік тапсырмалар, математикалық модельдеу, пәнаралық байланыс, цифрлық технологияларды пайдалану, топтық және жұптық жұмыс ұйымдастыру сияқты әдістердің мүмкіндіктері сипатталады. Сонымен қатар функционалдық сауаттылықты дамыту барысында мұғалімнің бағыттаушы рөліне, оқушының дербес ойлауына, математикалық тілде өз ойын дәлелдей білуіне және білімді өмірмен байланыстыруына ерекше мән беріледі.

Қазіргі қоғамда білім беру мазмұнына қойылатын талаптар үнемі өзгеріп, оқушының алған білімін өмірлік тәжірибеде пайдалану қабілеті басты көрсеткіштердің біріне айналып отыр. Ақпарат көлемінің қарқынды өсуі, технологиялардың дамуы, еңбек нарығындағы өзгерістер адамнан дайын білімді есте сақтауды ғана емес, ақпаратты саралап, мәселені талдап, дұрыс шешім қабылдай білуді талап етеді. Сондықтан мектептегі білім беру үдерісінде оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту маңызды міндеттердің бірі болып саналады. Бұл міндетті жүзеге асыруда математика пәнінің мүмкіндігі ерекше. Себебі математика оқушының логикалық ойлауын, дәлелдеу қабілетін, салыстыру, талдау, жинақтау, болжам жасау және шешім қабылдау дағдыларын қалыптастырады.

Функционалдық сауаттылық дегеніміз – адамның мектепте алған білімін әртүрлі өмірлік жағдайларда тиімді қолдана білу қабілеті. Ол оқушының тек оқу материалын білуімен шектелмейді. Функционалдық сауатты оқушы ақпаратты түсініп қана қоймай, оның маңызын бағалайды, түрлі деректер арасындағы байланысты анықтайды, мәселенің шешу жолын іздейді, өз әрекетін жоспарлайды және қабылдаған шешімін негіздей алады. Математикалық функционалдық сауаттылық осы жалпы ұғымның маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Ол адамның күнделікті өмірде кездесетін сандық, кеңістіктік, статистикалық және логикалық ақпараттарды түсініп, оларды математикалық тәсілдер арқылы өңдеу және қолдану қабілетін білдіреді.

Математика сабағында оқушы формулаларды есте сақтап, стандартты есептердің шешу алгоритмін меңгеруі мүмкін. Алайда белгілі бір білімнің шынайы маңызы оны жаңа жағдайда пайдалана алған кезде байқалады. Мысалы, пайыз тақырыбын меңгерген оқушы есептер жинағындағы «санның пайызын табу» тапсырмасын дұрыс орындауы мүмкін. Бірақ дүкендегі тауарға жасалған жеңілдіктің қаншалықты тиімді екенін, банк салымынан түсетін табысты немесе отбасылық бюджетті жоспарлау кезінде пайыздық есептеулерді қолдана алмаса, оның білімі толыққанды функционалдық сипатқа ие болды деп айту қиын. Сондықтан математика сабағының мазмұнын өмірмен байланыстыру мұғалім жұмысының негізгі бағыттарының бірі болуы тиіс.

Оқушының математикалық сауаттылығын дамыту үшін сабақ барысында нақты өмірлік жағдаяттарға негізделген тапсырмаларды жүйелі қолдану қажет. Мұндай тапсырмалар баланың қызығушылығын арттырып қана қоймай, математиканың күнделікті өмірдегі маңызын түсінуге мүмкіндік береді. Мысалы, отбасының бір айлық шығынын есептеу, бөлмені жөндеуге қажетті материал көлемін анықтау, сапарға кететін уақыт пен шығынды жоспарлау, дүкендегі бірнеше ұсыныстың ішінен ең тиімдісін таңдау, электр энергиясына төленетін ақыны есептеу, ауа райының температуралық көрсеткіштерін салыстыру сияқты тапсырмалар оқушының математикалық білімін өмірлік мәселелерді шешуде қолдануына жағдай жасайды.

Функционалдық сауаттылықты қалыптастыруда есептің шарты мен сұрағын түсіну дағдысы ерекше маңызға ие. Кей жағдайда оқушы есептеу амалдарын дұрыс орындайды, алайда мәтіндік есептің мазмұнын толық түсінбегендіктен дұрыс шешімге келе алмайды. Сондықтан мұғалім математикалық есепті тек шығартумен шектелмей, оқушыларды есеп мәтінін талдауға, негізгі және қосымша ақпараттарды ажыратуға, берілген шамалар арасындағы байланысты анықтауға үйретуі керек. «Есепте не белгілі?», «Нені анықтау қажет?», «Қандай ақпарат артық болуы мүмкін?», «Қандай математикалық амал немесе модель қолдануға болады?», «Алынған жауап шынайы өмір жағдайына сәйкес келе ме?» деген сұрақтарды жүйелі қою оқушының саналы ойлауына көмектеседі.

Математика сабақтарындағы функционалдық сауаттылықтың тағы бір маңызды ерекшелігі – оқушының дайын алгоритмді қайталауынан гөрі мәселені шешудің өзіндік тәсілін іздеуіне мүмкіндік беру. Бір есептің бірнеше шешу жолы болуы мүмкін екенін көрсету оқушының шығармашылық және сыни ойлауын дамытады. Мұғалім оқушылардан тек соңғы жауапты емес, оған қалай келгенін, қандай амалдарды таңдағанын, не себепті сол тәсілді тиімді деп есептейтінін түсіндіруді сұрауы қажет. Бұл тәсіл арқылы оқушының математикалық тілде сөйлеу, өз ойын негіздеу және дәлелдеу дағдылары жетіледі.

Мысалы, «Мектептен саябаққа дейінгі арақашықтық 6 километр. Бір топ оқушы сағатына 4 километр жылдамдықпен жаяу жүрсе, екінші топ велосипедпен сағатына 12 километр жылдамдықпен қозғалады. Екі топтың саябаққа жету уақытын анықтап, айырмашылығын табындар» деген дәстүрлі есепті функционалдық мазмұнмен толықтыруға болады. Оқушылардан қозғалыстың қауіпсіздігін, жолға кететін уақытты, демалыс уақытын немесе көлік таңдау тиімділігін салыстыру сұралса, қарапайым математикалық тапсырма өмірлік мәселені шешуге бағытталған кешенді тапсырмаға айналады. Мұнда оқушы тек формуланы қолданбайды, сонымен қатар алынған нәтижені түсіндіреді, салыстырады және белгілі бір шешім ұсынады.

Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуда проблемалық оқыту әдісі де тиімді нәтиже береді. Проблемалық оқыту барысында мұғалім дайын ақпаратты бірден бермейді, керісінше оқушыны жаңа білімді өздігінен іздеуге жетелейтін мәселе ұсынады. Мәселен, жаңа тақырыпты бастамас бұрын мұғалім күнделікті өмірден алынған проблемалық жағдайды ұсына алады. «Бөлменің еденіне ламинат төсеу үшін қанша материал сатып алу қажет?», «Екі түрлі такси қызметінің қайсысы белгілі бір қашықтыққа барғанда тиімді?», «Несие мен жинақ салымының пайыздық көрсеткіштері қалай есептеледі?» сияқты сұрақтар оқушының тақырыпты меңгеруге деген қажеттілігін туғызады. Оқушы математикалық білімді тек оқу бағдарламасының талабы ретінде емес, нақты мәселені шешу құралы ретінде қабылдай бастайды.

Проблемалық тапсырмаларды қолдану кезінде оқушылардың жас ерекшеліктері мен білім деңгейін ескеру маңызды. Тапсырма тым жеңіл болса, ол оқушының ойлау белсенділігін арттырмайды, ал шамадан тыс күрделі болса, қызығушылықтың төмендеуіне әкелуі мүмкін. Сондықтан мұғалім проблемалық жағдайды оқушының бұрынғы біліміне сүйене отырып, аздап ізденуді қажет ететіндей деңгейде құрастыруы тиіс. Мұндай тапсырмалар оқушының «Мен мұны қалай шешемін?» деген сұрағын туғызып, дербес әрекетке ынталандырады.

Математикалық функционалдық сауаттылықтың негізгі компоненттерінің бірі – математикалық модельдеу. Күнделікті өмірдегі кез келген мәселе математикалық тілге аударылған кезде оны шешу жеңілдей түседі. Оқушы нақты жағдайды формула, кесте, график, сызба, диаграмма немесе теңдеу түрінде көрсете білуі қажет. Мысалы, отбасының айлық табысы мен шығынын кесте арқылы көрсету, су шығынының өзгерісін диаграммада бейнелеу, қозғалысқа байланысты құбылысты график арқылы түсіндіру математикалық модельдеу дағдыларын қалыптастырады. Бұл жерде маңыздысы – оқушының математикалық модельді құрып қана қоймай, оның мағынасын дұрыс түсіндіре алуы.

Кестелермен, графиктермен және диаграммалармен жұмыс қазіргі ақпараттық қоғам жағдайында аса маңызды дағдыға айналды. Күнделікті өмірде адам статистикалық ақпаратты жаңалықтардан, интернеттен, жарнамадан, әлеуметтік желілерден жиі кездестіреді. Сондықтан математика сабағында оқушыларға дайын диаграмманы оқыту, ондағы деректерді салыстыру, ең үлкен және ең кіші көрсеткішті табу, белгілі бір үрдісті анықтау, берілген ақпараттың негізінде қорытынды жасау сияқты тапсырмалар ұсынылуы тиіс. Сонымен қатар оқушы өзі жинаған мәліметтер негізінде диаграмма немесе график құрастыра алуы қажет. Мысалы, сынып оқушыларының мектепке келуге жұмсайтын уақытын зерттеп, мәлімет жинап, оны кестеге түсіріп, диаграмма жасау арқылы шағын зерттеу жұмысын ұйымдастыруға болады.

Зерттеушілік сипаттағы тапсырмалар оқушының функционалдық сауаттылығын дамытуда ерекше орын алады. Зерттеу барысында бала мәселені анықтайды, болжам ұсынады, ақпарат жинайды, есептеу жүргізеді, нәтижені салыстырады және қорытынды жасайды. Мұндай жұмыс оқушыға математикалық білімнің практикалық мәнін тереңірек сезінуге мүмкіндік береді. Мысалы, «Мектеп асханасында бір аптада қанша су жұмсалады?», «Сыныптағы оқушылардың күнделікті телефон қолдану уақыты қандай?», «Мектеп ауласын көгалдандыру үшін қанша көшет қажет?» деген зерттеу сұрақтары математикалық есептеулерді нақты тәжірибемен байланыстырады.

Мұғалім осындай тапсырмаларды ұйымдастырғанда оқушылардың зерттеу әрекетінің барлық кезеңіне назар аударуы қажет. Алдымен проблема қойылады, одан кейін ақпарат жинау тәсілі анықталады, мәліметтер жүйеленеді, қажетті есептеулер жүргізіледі және қорытынды жасалады. Соңғы кезеңде оқушы өз нәтижесін сынып алдында қорғап, қандай математикалық әдістерді пайдаланғанын түсіндіреді. Бұл оқушының тек математикалық емес, коммуникативтік және ақпараттық сауаттылығын да дамытуға ықпал етеді.

Функционалдық сауаттылықты дамыту үшін сабақта пәнаралық байланысты тиімді пайдалану маңызды. Математика көптеген пәндермен табиғи түрде байланысады. Физикадағы қозғалыс, жылдамдық және уақыт ұғымдары, географиядағы масштаб пен координаталар, химиядағы пайыздық концентрация, биологиядағы статистикалық мәліметтер, информатикадағы алгоритмдер мен кестелер математикалық біліммен тығыз сабақтасады. Мұғалім осындай байланыстарды көрсеткен жағдайда оқушы жеке пәндерден алған білімдерінің біртұтас жүйе екенін түсінеді. Бұл білімді жаңа жағдайда қолдану қабілетін арттырады.

Мәселен, география пәнімен байланысты тапсырмада оқушы картадағы масштабты пайдаланып, екі елді мекен арасындағы нақты қашықтықты есептей алады. Биологиямен байланысты есепте белгілі бір өсімдіктің бірнеше аптадағы өсу көрсеткіштерін кестеге түсіріп, орташа мәнін есептеп, график арқылы көрсетеді. Физикамен байланысты тапсырмаларда қозғалыстың жылдамдығы, уақыт пен қашықтық арасындағы тәуелділік зерттеледі. Осындай пәнаралық тапсырмалар оқушының дүниетанымын кеңейтіп, математиканың басқа ғылым салаларындағы ролін түсінуге мүмкіндік береді.

Математика сабағында оқушылардың қаржылық сауаттылығын қалыптастыру да функционалдық сауаттылықтың маңызды бағыты болып табылады. Қазіргі өмірде әрбір адам табысын жоспарлау, шығынын есептеу, бағаны салыстыру, жеңілдіктер мен пайыздарды түсіну, несие немесе жинақ шарттарын бағалау сияқты әрекеттерді орындайды. Сондықтан пайыз, пропорция, бөлшек, функция және статистика тақырыптарын оқыту кезінде қаржылық мазмұндағы тапсырмаларды қолдану өте тиімді. Мысалы, дүкендегі 20 пайыздық жеңілдіктен кейінгі тауар бағасын есептеу, екі банктің депозиттік ұсынысын салыстыру немесе отбасының бір айлық бюджетін жоспарлау арқылы оқушы теориялық білімін нақты өмірлік жағдайда қолданады.

Осылайша математика сабағындағы функционалдық сауаттылық оқушының есепті дұрыс шығаруымен ғана өлшенбейді. Ол математикалық білімнің мағынасын түсіну, оны өмірлік жағдаятта пайдалану, ақпаратты талдау, бірнеше шешімнің арасынан тиімдісін таңдау, өз пікірін дәлелдеу және алынған нәтижеге сыни тұрғыдан баға беру қабілеттерінің жиынтығын қамтиды. Мұндай дағдыларды қалыптастыру үшін мұғалім сабақ мазмұнын оқушының өмірімен байланыстырып, дәстүрлі тапсырмаларды практикалық және проблемалық сипаттағы жұмыстармен ұштастырып отыруы қажет.

Математика сабақтарында функционалдық сауаттылықты дамыту үдерісінде оқушының өз ойын математикалық тілде сауатты жеткізе білуі де маңызды көрсеткіштердің бірі болып табылады. Оқушы есептің шешу жолын жай ғана жазып қоймай, өзінің не себепті белгілі бір амал таңдағанын, берілген шамалар арасындағы байланысты қалай анықтағанын және алынған жауаптың дұрыстығын қалай тексергенін түсіндіре алуы қажет. Мұндай дағдыны қалыптастыру үшін мұғалім сабақ барысында оқушыларға «Неліктен бұл тәсілді таңдадың?», «Бұл есепті басқа жолмен шығаруға бола ма?», «Алынған нәтижені қалай тексеруге болады?», «Жауабыңды нақты өмірмен байланыстырып түсіндір» деген сұрақтарды жүйелі түрде қойғаны тиімді. Осы арқылы оқушы өзінің ойлау әрекетіне назар аударып, математикалық пайымдау қабілетін дамытады.

Функционалдық сауаттылықты қалыптастыруда топтық және жұптық жұмыстардың да маңызы зор. Бірлескен жұмыс кезінде оқушылар тапсырманы талқылайды, өзара пікір алмасады, әртүрлі шешу жолдарын салыстырады және ортақ шешімге келеді. Мұндай әрекет оқушының коммуникативтік қабілетін жетілдірумен қатар, математикалық түсініктерін тереңдетеді. Мәселен, мұғалім бір өмірлік жағдаятқа байланысты бірнеше шешім нұсқасын ұсынып, оқушылардан олардың ішінен ең тиімдісін таңдауды сұрай алады. Әр топ өз таңдауының дұрыстығын математикалық есептеулер мен дәлелдер арқылы негіздейді. Бұл жағдайда оқушылар тек есептеумен ғана айналыспай, ақпаратты бағалау, дәлелдеу және шешім қабылдау дағдыларын қалыптастырады.

Мысалы, сыныпқа «Мектеп оқушылары экскурсияға баруды жоспарлап отыр. Бір автобус компаниясы әр автобус үшін тұрақты ақы алады, ал екінші компания оқушы санына қарай төлем белгілейді. Қай компанияның қызметі тиімді?» деген тапсырма ұсынуға болады. Мұнда оқушылар берілген мәліметтерді талдап, қажетті есептеулер жүргізеді, оқушылар саны өзгерген жағдайда нәтижелердің қалай өзгеретінін қарастырады. Тапсырманы күрделендіру үшін жол ұзақтығы, жанармай шығыны, жеңілдік немесе қосымша қызмет көрсету құны туралы ақпарат енгізуге болады. Мұндай есептер оқушыларды бір ғана формулаға тәуелді болмай, бірнеше факторды ескеріп шешім қабылдауға үйретеді.

Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуда деңгейлік тапсырмаларды қолдану да маңызды. Сыныптағы барлық оқушының білім деңгейі, ойлау жылдамдығы және математикалық қабілеті бірдей болмайды. Сондықтан бір тақырып аясында әртүрлі күрделілік деңгейіндегі тапсырмалар ұсыну оқушылардың жеке мүмкіндіктерін ескеруге мүмкіндік береді. Бірінші деңгейдегі тапсырмалар негізгі ұғымды түсінуге және қарапайым жағдайда қолдануға бағытталса, келесі деңгейлер ақпаратты талдау, бірнеше тәсілді салыстыру, жаңа жағдайға бейімдеу және шешімнің тиімділігін бағалау әрекеттерін қамтуы мүмкін. Бұл оқушының біртіндеп күрделі ойлау әрекетіне көшуіне жағдай жасайды.

Функционалдық сипаттағы тапсырмалардың тағы бір ерекшелігі – есептің жауабы әрдайым бір ғана саннан тұрмауы мүмкін. Кей тапсырмаларда оқушы өз пікірін білдіріп, шешімінің тиімділігін дәлелдеуі қажет. Мысалы, «Отбасы жаңа тоңазытқыш сатып алуды жоспарлап отыр. Бір модельдің бағасы арзан, бірақ электр энергиясын көп тұтынады, екіншісінің бағасы қымбат, алайда электр энергиясын аз жұмсайды. Бес жыл пайдаланғанда қайсысын сатып алу тиімді?» деген есеп оқушыдан бірнеше кезеңді әрекетті талап етеді. Ол бастапқы бағаны, электр энергиясының шығынын, пайдалану мерзімін және жалпы шығынды есептейді.

Осыдан кейін ғана қорытынды жасайды. Бұл өмірлік мәселені шешуге бағытталған математикалық ойлаудың нақты үлгісі болып табылады.

Сабақта цифрлық технологияларды тиімді пайдалану да математикалық функционалдық сауаттылықты дамытуға ықпал етеді. Қазіргі оқушылар цифрлық ортада ақпаратпен жиі жұмыс істейтіндіктен, математика сабақтарында электрондық кестелер, динамикалық графиктер, интерактивті тапсырмалар, онлайн модельдеу құралдары сияқты мүмкіндіктерді орынды қолдану пайдалы. Мысалы, электрондық кестеде отбасы бюджетінің кірісі мен шығысын есептеу, мәліметтерді сұрыптау, орташа мәнін анықтау немесе диаграмма құру оқушының математикалық және цифрлық сауаттылығын қатар жетілдіреді. Мұғалімнің мақсаты цифрлық құралды жай ғана қызықты қосымша ретінде емес, математикалық мәселені зерттеудің және шешудің құралы ретінде қолдану болуы тиіс.

Графиктік бағдарламаларды пайдалану функцияларды оқыту барысында да жақсы нәтиже береді. Оқушылар функция графигін қолмен салып қана қоймай, оның параметрлері өзгерген кезде графиктің қалай өзгеретінін бақылап, заңдылықтарды анықтай алады. Мәселен, күнделікті өмірдегі такси бағасының қашықтыққа тәуелділігін функция түрінде көрсету арқылы математикалық модель құруға болады. Бір компанияда бастапқы төлем жоғары, бірақ әр километрдің бағасы төмен болуы мүмкін, екінші компанияда керісінше болуы ықтимал. Оқушылар екі функцияның графигін салыстырып, қандай қашықтықтан кейін белгілі бір тарифтің тиімді болатынын анықтайды. Мұндай тапсырма функция тақырыбын абстрактілі ұғым ретінде емес, нақты шешім қабылдау құралы ретінде түсінуге мүмкіндік береді.

Математикалық сауаттылықты дамытуда статистика мен ықтималдық элементтерін өмірлік деректермен байланыстырудың мүмкіндігі мол. Бүгінгі қоғамда түрлі рейтингтер, сауалнама нәтижелері, экономикалық көрсеткіштер, ауа райы болжамдары, спорттық статистика және әлеуметтік зерттеулер сандық ақпарат арқылы беріледі. Оқушы мұндай ақпаратты дұрыс оқып, оның қаншалықты сенімді екенін бағалай алуы керек. Мысалы, сынып оқушыларының сүйікті спорт түрлері туралы сауалнама жүргізіп, нәтижесін пайызбен көрсету, диаграмма құру және қорытынды жасау қарапайым статистикалық зерттеу болып табылады. Жоғары сыныптарда тапсырмаларды күрделендіріп, орташа арифметикалық мән, медиана, мода, өзгеріс ауқымы сияқты көрсеткіштерді салыстыруға болады.

Сонымен бірге оқушыларды кез келген сандық ақпаратты сын тұрғысынан қабылдауға үйрету қажет. Кейбір жағдайда диаграмманың масштабы өзгертіліп, айырмашылық әдейі үлкен немесе кіші болып көрсетілуі мүмкін. Жарнамалық ақпаратта пайыздық көрсеткіштер толық түсіндірілмеуі ықтимал. Сондықтан сабақта «Бұл диаграмма ақпаратты қаншалықты дәл көрсетеді?», «Қандай мәлімет жетіспейді?», «Осы қорытындыны берілген сандар толық дәлелдей ме?» деген сұрақтар қойылса, оқушы математикалық ақпаратқа сын тұрғысынан қарауды үйренеді. Бұл да функционалдық сауаттылықтың негізгі белгілерінің бірі.

Математика сабақтарында функционалдық сауаттылықты дамыту барысында мәтінмен жұмыс жасау да назардан тыс қалмауы керек. Қазіргі халықаралық және ұлттық бағалау тапсырмаларында есептер көбінесе көлемді мәтін, кесте, сызба, карта немесе диаграмма түрінде беріледі. Оқушы барлық ақпаратты бірден қолданбай, қажетті мәліметті таңдап алуы қажет. Осы себепті сабақтарда қысқа стандартты есептермен қатар, мазмұны күрделірек, бірнеше дереккөзден тұратын тапсырмалар да берілуі тиіс. Мұндай жұмыстар оқушының математикалық білімін оқу сауаттылығымен ұштастырады.

Мәселен, мұғалім оқушыларға саяхат жоспары туралы мәтін, пойыздардың жүру кестесі және билет бағасы көрсетілген кесте ұсына алады. Оқушылардан белгілі бір уақытта межелі жерге жетудің ең тиімді жолын табу, жалпы шығынды есептеу немесе әртүрлі бағыттарды салыстыру талап етіледі. Бұл тапсырманы орындау кезінде оқушы кестеден қажетті ақпаратты табады, уақыт өлшемдерін түрлендіреді, арифметикалық амалдарды қолданады және соңында нақты шешім ұсынады. Демек, бір тапсырманың өзінде бірнеше функционалдық дағды қатар дамиды.

Функционалдық сауаттылықты қалыптастыруда математикалық логикаға негізделген тапсырмалардың да орны ерекше. Логикалық есептер оқушыны дайын алгоритмнен тыс ойлауға, шарттарды салыстыруға, болжам жасауға және өз болжамын тексеруге үйретеді. Мысалы, бірнеше нұсқаның ішінен белгілі шарттарға сәйкес келетінін анықтау, жүйелілік пен заңдылықты табу, артық немесе жетіспейтін ақпаратты анықтау сияқты тапсырмалар математикалық ойлауды дамытады. Мұндай есептерді сабақтың басында қызығушылықты ояту, негізгі бөлімде жаңа білімді бекіту немесе сабақ соңында рефлексия мақсатында қолдануға болады.

Оқушының қателерімен жұмыс жасау да функционалдық сауаттылықты дамытудың тиімді тәсілі саналады. Дәстүрлі сабақта қате көбінесе теріс нәтиже ретінде қабылданса, дамыта оқыту жағдайында ол оқушының ойлау әрекетін талдаудың құралы ретінде қарастырылады. Мұғалім дайын қате шешімді ұсынып, оқушылардан қатенің қай жерде кеткенін анықтауды, оның себебін түсіндіруді және дұрыс шешімді ұсынуды сұрай алады. Бұл әдіс оқушының өз жұмысын тексеруге, математикалық әрекетіне жауапкершілікпен қарауға және дәлелді пікір айтуға үйретеді.

Мысалы, тақтаға пайызға байланысты есептің қате шешімін жазып, «Оқушының қатесі неде?», «Бұл қатенің пайда болу себебі қандай?», «Шешімді қалай түзетуге болады?» деген тапсырма беру арқылы мұғалім оқушылардың талдау қабілетін дамытады. Кейін оқушылар өз жұмыстарын да осы тәсілмен тексере бастайды. Өзін-өзі бақылау мен өзін-өзі бағалау дағдыларының қалыптасуы функционалдық сауатты тұлғаның маңызды ерекшелігі болып табылады.

Бағалау жүйесі де оқушының функционалдық сауаттылығын дамытуға бағытталуы қажет. Егер бағалау тек дұрыс жауапқа негізделсе, оқушы көбінесе нәтижеге ғана назар аударады. Ал функционалдық

тапсырмаларда есептің шешу жолы, дәлелдеу сапасы, мәліметтерді дұрыс пайдалану, қорытындының негізділігі сияқты бірнеше көрсеткіш маңызды. Сондықтан мұғалім бағалау критерийлерін алдын ала анықтап, оқушыға түсінікті түрде ұсынуы тиіс. Мысалы, тапсырма үшін «ақпаратты дұрыс анықтайды», «тиісті математикалық әдісті таңдайды», «есептеуді дұрыс орындайды», «нәтижені түсіндіреді», «қорытындысын дәлелдейді» сияқты критерийлер белгіленуі мүмкін.

Қалыптастырушы бағалау кезінде мұғалім оқушының тек қателігін көрсетіп қоймай, әрі қарай қалай жақсартуға болатынын түсіндіретін кері байланыс бергені маңызды. «Есеп дұрыс емес» деген қысқа пікірдің орнына «Берілген пайызды бастапқы бағаға емес, жеңілдіктен кейінгі бағаға қолданыпсың. Бастапқы шаманы қайта анықтап көр» деген нақты нұсқау оқушыға өзінің әрекетін түзетуге мүмкіндік береді. Нәтижесінде бағалау оқытудың соңғы кезеңі емес, білімді жетілдірудің құралына айналады.

Оқушылардың өзін-өзі және бірін-бірі бағалауы да пайдалы. Мәселен, жұптық жұмыс аяқталғаннан кейін оқушылар бір-бірінің шешу тәсілін критерий бойынша тексере алады. Олар тек дұрыс немесе бұрыс деп бағаламай, жұмыстың күшті жағын және жақсартуды қажет ететін тұсын көрсетеді. Мұндай әрекет оқушының жауапкершілігін арттырып, математикалық шешімнің сапасын бағалауға үйретеді.

Функционалдық сауаттылықты дамытуда мұғалімнің кәсіби ұстанымы шешуші рөл атқарады. Мұғалім дайын білімді жеткізуші ғана емес, оқушының ізденуіне бағыт беретін, сұрақ қоюға ынталандыратын, мәселені әртүрлі қырынан қарастыруға мүмкіндік беретін ұйымдастырушы болуы қажет. Сабақта оқушының белсенді әрекет етуіне жағдай жасалған кезде ғана функционалдық дағдылар тұрақты қалыптасады. Осыған байланысты мұғалім әр тақырыпты жоспарлаған кезде «Бұл білім оқушыға өмірде қай жерде қажет болуы мүмкін?», «Оқушы осы тақырып бойынша қандай нақты мәселені шеше алады?», «Тапсырмада таңдау, талдау және дәлелдеу әрекеттері бар ма?» деген сұрақтарды ескергені жөн.

Сондай-ақ функционалдық сауаттылық бір немесе бірнеше арнайы сабақ арқылы қалыптасатын дағды емес. Ол жүйелі және ұзақ мерзімді жұмысты талап етеді. Егер өмірлік мазмұндағы тапсырмалар тек белгілі бір бақылауға дайындық кезінде ғана қолданылса, олардың тиімділігі төмен болады. Керісінше, күнделікті сабақ барысында шағын проблемалық сұрақтар, практикалық есептер, кестелер мен диаграммалар, салыстыру және дәлелдеу тапсырмалары тұрақты енгізілсе, оқушы біртіндеп білімді қолдануға дағдыланады. Сондықтан функционалдық сауаттылықты дамыту математика пәнін оқытудың тұтас әдістемелік бағыты ретінде қарастырылуы тиіс.

Функционалдық сауаттылықты дамыту барысында мұғалім оқушылардың жас ерекшелігін, қызығушылығын және күнделікті өмір тәжірибесін ескеруі қажет. Бастауыш және орта буын оқушылары үшін олардың қоршаған ортасына жақын, түсінікті жағдаяттарды қолдану тиімді болса, жоғары сыныптарда экономикалық, әлеуметтік, техникалық және статистикалық мазмұндағы күрделірек тапсырмаларды енгізуге болады. Мысалы, төменгі сыныптарда дүкендегі сатып алу, уақытты есептеу, жол ұзындығын анықтау, фигуралардың ауданын табу сияқты тапсырмалар тиімді болса, жоғары сынып оқушыларына несие мөлшерлемесін салыстыру, отбасылық бюджет құру, өндіріс көлемінің өзгерісін талдау немесе статистикалық мәліметтер негізінде болжам жасау секілді тапсырмалар ұсынуға болады. Осылайша тапсырмалардың мазмұны оқушының танымдық мүмкіндігіне сәйкес біртіндеп күрделеніп отыруы тиіс.

Математика сабақтарында функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың тиімді тәсілдерінің бірі – жобалық жұмыстар ұйымдастыру. Жоба барысында оқушылар белгілі бір өмірлік мәселені таңдап, оның математикалық шешімін іздейді. Мысалы, «Мектеп ауласын тиімді көгалдандыру», «Сынып бөлмесін жөндеуге кететін шығынды есептеу», «Отбасының бір айлық бюджетін жоспарлау», «Мектептегі электр энергиясын үнемдеу жолдары» сияқты жобалар ұйымдастыруға болады. Мұндай жұмыстарда оқушылар қажетті өлшеулер жүргізеді, ақпарат жинайды, есептеулер орындайды, кестелер мен диаграммалар құрастырады, бірнеше нұсқаны салыстырады және қорытынды шешім ұсынады. Жобалық жұмыс оқушының математикалық білімін нақты әрекетпен байланыстырып қана қоймай, жауапкершілік, дербестік, ынтымақтастық және уақытты жоспарлау дағдыларын да қалыптастырады.

Жобалық тапсырмалардың құндылығы оқушының дайын есептің шартын орындаумен шектелмей, мәселенің өзін анықтауына мүмкіндік беруінде. Мәселен, мектепте электр энергиясын үнемдеу тақырыбындағы жоба кезінде оқушылар мектептегі жарықтандыру құралдарының санын анықтап, олардың қуатын есептеп, күніне қанша сағат жұмыс істейтінін зерттей алады. Осы мәліметтер негізінде бір күндегі, бір айдағы электр энергиясының шамамен қанша мөлшерде жұмсалатынын есептеп, энергияны үнемдеудің бірнеше жолын ұсына алады. Бұл жерде математикалық есептеулер нақты өмірлік мәселені шешудің құралына айналады.

Сабақта ойын элементтерін қолдану да оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуға мүмкіндік береді. Әсіресе орта буын оқушылары үшін математикалық квест, рөлдік ойын, экономикалық ойын, логикалық сайыс түріндегі тапсырмалар қызығушылықты арттырады. Мысалы, «Саяхат ұйымдастыру» ойынында оқушыларға белгілі бір бюджет беріледі. Олар көлік, тамақтану, билет және басқа шығындарды есептеп, белгіленген қаржы көлемінен аспайтын тиімді жоспар құруы тиіс. Мұнда оқушылар сандармен жұмыс істеп қана қоймай, өз таңдауларын негіздеп, қаржыны жоспарлау дағдыларын меңгереді.

Тағы бір маңызды бағыт – математикалық білімді күнделікті ақпараттық ортамен байланыстыру. Оқушылар әлеуметтік желілерде, жаңалықтарда және жарнамаларда көптеген сандық ақпараттармен кездеседі. Мұғалім осындай ақпараттарды сабақ материалы ретінде пайдаланып, оқушылардың оларды талдауына жағдай жасай алады. Мысалы, белгілі бір өнімге «50 пайызға дейін жеңілдік» деген жарнаманың нақты мағынасын

талдау, түрлі тарифтік жоспарларды салыстыру немесе статистикалық мәліметтердің берілу тәсілін бағалау оқушыларды сандық ақпаратты саналы қабылдауға үйретеді. Бұл болашақта олардың тұтынушылық және қаржылық шешімдерді дұрыс қабылдауына ықпал етеді.

Функционалдық сауаттылықты дамыту барысында ашық сұрақтардың маңызы да жоғары. Ашық тапсырмалардың бір ғана дайын жауабы болмауы мүмкін. Мұндай тапсырмалар оқушыдан болжам жасап, бірнеше шешім нұсқасын қарастырып, өз таңдауын дәлелдеуді талап етеді. Мысалы, «Ұзындығы 40 метр қоршау материалын пайдаланып, ауданы мүмкіндігінше үлкен тік төртбұрышты алаң жасаудың тиімді өлшемдерін анықта» деген тапсырма оқушының бірнеше нұсқаны есептеуіне, салыстыруына және математикалық заңдылықты анықтауына мүмкіндік береді. Бұл тапсырма арқылы оқушы периметр мен аудан ұғымдарының өмірдегі практикалық мағынасын терең түсінеді.

Математика сабақтарында кейс әдісін қолдану да тиімді. Кейс белгілі бір нақты немесе шынайы өмірге жақын жағдайды сипаттайды. Оқушы осы жағдай бойынша берілген ақпаратты талдап, мәселені анықтап және математикалық шешім ұсынуы керек. Мысалы, отбасының айлық табысы мен шығыны туралы мәліметтер беріліп, оқушылардан шығындарды оңтайландыру жоспарын жасау сұралуы мүмкін. Олар қажетті және қосымша шығындарды ажыратып, пайыздық үлесін есептеп, жинақ көлемін анықтайды. Осындай тапсырмалар математиканың өмірлік шешім қабылдаудағы маңызын түсіндіреді.

Функционалдық сауаттылықты қалыптастыру барысында оқушының рефлексия жасауына да мүмкіндік берілуі керек. Сабақ соңындағы «Бүгінгі білімді қай жерде қолдануға болады?», «Қандай тапсырма өмірмен көбірек байланысты болды?», «Қандай есепті шығаруда қиындық кездесті және оның себебі неде?», «Бүгін қандай жаңа тәсілді үйрендің?» деген сұрақтар оқушының өзінің оқу әрекетін саналы бағалауына көмектеседі. Рефлексия барысында оқушы тек қандай білім алғанын емес, оны қалай қолданатынын да түсіне бастайды.

Мұғалімнің сабақ жоспарлау кезінде функционалдық мақсатты нақты анықтауы маңызды. Мысалы, сабақ мақсаты тек «пайызды есептеуді үйрету» емес, «пайыздық есептеулерді күнделікті қаржылық жағдаяттарда қолдану» түрінде қойылса, тапсырмалардың мазмұны да соған сәйкес өзгереді. Сол сияқты «диаграмма құруды үйрету» мақсаты «нақты деректерді диаграмма арқылы бейнелеп, нәтижесіне қорытынды жасау» деп кеңейтілсе, сабақ мазмұны функционалдық бағытқа ие болады. Осы тұрғыдан алғанда сабақ мақсаты, тапсырма, оқушы әрекеті және бағалау критерийлері өзара үйлесімді болуы тиіс.

Функционалдық сауаттылықты дамыту үшін математикалық тапсырмалардың өмірмен байланысы жасанды емес, табиғи болғаны жөн. Кей жағдайда дәстүрлі есепке тек адамның немесе дүкеннің атын қосу тапсырманы функционалдық есепке айналдырмайды. Нағыз функционалдық тапсырмада оқушы нақты мәселені түсініп, қажетті ақпаратты таңдап, математикалық модель құрып, есептеу жүргізіп және нәтижесін өмірлік тұрғыдан түсіндіруі қажет. Демек, тапсырманың күрделілігі есептеу амалдарының санымен ғана емес, оқушының ойлау әрекетінің деңгейімен анықталады.

Оқушыны бірнеше ақпарат көзін қатар пайдалануға үйрету де маңызды. Мысалы, бір тапсырмада мәтін, кесте және диаграмма қатар ұсынылып, олардың арасындағы байланысты анықтау талап етілуі мүмкін. Бұл жағдайда оқушы әр дереккөзден қажетті мәліметтерді тауып, біріктіреді және қорытынды жасайды. Мұндай тапсырмалар қазіргі ақпараттық ортада өте өзекті, себебі күнделікті өмірде адам ақпаратты бір ғана форматта емес, түрлі формада қабылдайды.

Математика сабақтарында оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту нәтижесінде олардың пәнге деген көзқарасы да өзгереді. Математика тек формулалар мен есептер жиынтығы емес, қоршаған ортаны түсіндіруге, ақпаратты талдауға және дұрыс шешім қабылдауға көмектесетін әмбебап құрал ретінде қабылданады. Оқушы математикалық білімнің нақты пайдасын сезінген сайын оның сабаққа қызығушылығы мен оқу мотивациясы артады. Бұл өз кезегінде пәндік білім сапасының жоғарылауына әсер етеді.

Функционалдық сауаттылықтың қалыптасуы мұғалімнен де тұрақты ізденісті талап етеді. Мұғалім оқу бағдарламасындағы әр тақырыптың өмірлік қолданылу аясын қарастырып, тапсырмалардың мазмұнын оқушыға жақын жағдаяттармен толықтырып отырғаны жөн. Сонымен қатар оқушылардың дайын жауабын тексерумен шектелмей, олардың ойлау үдерісіне, шешім қабылдау тәсіліне және дәлелдеу мәдениетіне назар аудару қажет. Мұғалімнің дұрыс ұйымдастырылған сұрағы кейде бірнеше стандартты есептен де тиімді болуы мүмкін. Себебі сұрақ оқушыны ойлануға, өз білімін қолдануға және жаңа байланыстарды анықтауға жетелейді.

Функционалдық сауаттылықты дамыту жұмысының нәтижесін оқушының жаңа жағдайда әрекет етуінен көруге болады. Егер оқушы таныс емес тапсырманы көрген кезде бірден «мұны өткен жокпыз» деп бас тартпай, есептің шартын талдап, бұрын меңгерген білімдерінің қайсысын қолдануға болатынын іздесе, онда оның функционалдық ойлау қабілеті қалыптасып келе жатқанын байқауға болады. Мұндай оқушы мәселені бірнеше бөлікке бөліп қарастырады, қажетті мәліметтерді анықтайды, өз әрекетін жоспарлайды және нәтижесін тексеруге тырысады. Бұл дағдылар мектептегі жетістік үшін ғана емес, адамның болашақ кәсіби және әлеуметтік өмірі үшін де маңызды.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, математика сабақтарында оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту қазіргі білім беру үдерісінің маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Функционалдық математикалық сауаттылық оқушының формулалар мен ережелерді білуімен ғана шектелмей, алған білімін өмірлік жағдаяттарда қолдану, ақпаратты талдау, математикалық модель құру, есептеу нәтижесін түсіндіру, дұрыс шешім қабылдау және өз пікірін дәлелдеу қабілеттерін қамтиды. Сондықтан математика пәнін оқыту барысында дәстүрлі есептермен қатар практикалық мазмұндағы, проблемалық, зерттеушілік және ашық тапсырмаларды жүйелі қолдану маңызды.

Өмірлік жағдаяттармен байланысты есептер оқушының математиканың күнделікті өмірдегі қажеттілігін түсінуіне мүмкіндік береді. Ал кесте, диаграмма, график және статистикалық мәліметтермен жұмыс жасау ақпараттық сауаттылықты қалыптастырады. Топтық және жұптық жұмыстар коммуникативтік қабілетті дамытса, жобалық және зерттеушілік тапсырмалар оқушының дербестігін, жауапкершілігін және шығармашылық ойлауын жетілдіреді. Цифрлық технологиялар мен пәнаралық байланысты тиімді пайдалану да математикалық білімді өмірлік тәжірибемен ұштастырудың мүмкіндігін кеңейтеді.

Функционалдық сауаттылық бір сабақта немесе бір оқу тоқсанында толық қалыптаспайды. Ол жүйелі түрде ұйымдастырылған оқу әрекетінің нәтижесінде біртіндеп дамиды. Сондықтан әр математика сабағында оқушының есептеу дағдысымен қатар, ойлау, салыстыру, талдау, дәлелдеу, болжам жасау және қорытынды шығару әрекеттеріне мүмкіндік берілуі тиіс. Мұғалім оқушыға дайын шешімді ұсынушы емес, оның өздігінен ізденуіне, сұрақ қоюына және математикалық білімді қолдануына бағыт беретін тұлға ретінде әрекет еткенде ғана бұл міндет нәтижелі жүзеге асады.

Оқушының функционалдық сауаттылығын дамыту – оның тек математика пәнінен жақсы нәтиже көрсетуіне емес, болашақта өмірлік мәселелерді сауатты шешетін, ақпаратты сын тұрғысынан бағалайтын, жауапты шешім қабылдайтын және өзгермелі ортаға бейімделе алатын тұлға болып қалыптасуына жағдай жасау. Сондықтан математика сабағы оқушыға тек есеп шығаруды үйрететін орта емес, нақты өмірде кездесетін мәселелерді математикалық тұрғыдан түсініп, тиімді шешім табуға үйрететін маңызды білім кеңістігі болуы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана.
2. Қазақстан Республикасында орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты.
3. Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы. Жалпы білім беретін мектептерде оқу процесін ұйымдастыру бойынша әдістемелік ұсынымдар. – Астана.
4. OECD. PISA 2022 Assessment and Analytical Framework. – Paris: OECD Publishing, 2023.
5. OECD. PISA 2022 Results. – Paris: OECD Publishing, 2023.
6. Мұқанов М.М. Жас және педагогикалық психология. – Алматы.
7. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы.
8. Бидайбеков Е.Ы. және т.б. Математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі. – Алматы.
9. Жалпы білім беретін мектептерге арналған математика пәнінің оқу бағдарламалары. – Астана.
10. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуға арналған әдістемелік құралдар. – Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы.

ҰЛТ ҰСТАЗЫ — АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ

Бақыт Құрбан

*ҚР Оқу-ағарту министрілігі ҰҒПДО-ның курс тренері,
Ы.Алтынсарин атындағы төс белгі иегері,
педагог-шебер, педагогика ғылымдарының магистрі*

Жамбулова Айдана Жанибековна - информатика пәні мұғалімі
Кумарбекова Сымбат Жандосқызы - математика пәні мұғалімі
Ғазиз Жанел Ерланқызы - қазақ тілі пәні мұғалімі
Манас Гулжайна - қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі
Әбдімәлік Айым Болатқызы - химия пәні мұғалімі
Бексұлтан Назлы Айдарханқызы - математика пәні мұғалімі
Әбдіназар Айзада Жарылқасынқызы - информатика пәні мұғалімі
Еркін Бердімұрат Саятұлы - география пәні мұғалімі
Қаржаубай Бану Асылханқызы - ағылшын тілі пәні мұғалімі
Бегежанова Акерке Жанболатовна - математика пәні мұғалімі
Нұржан Ұлжан Бауыржанқызы - ағылшын тілі пәні мұғалімі
Сайн Шұғыла Қайратқызы - география пәні мұғалімі
Маратова Венера Қанағатқызы - география пәні мұғалімі
Баймухамбетова Акерке Сайратбекқызы - ағылшын тілі пәні мұғалімі
Даулеткерей Нуршаш - ағылшын тілі пәні мұғалімі

Астана қаласында өткізілген республикалық маңызы бар ғылыми-танымдық іс-шара.

Зум форматында ҚР Оқу-ағарту министрілігі, Астана қаласы, БҚО, ШҚО, білім басқармасы, Түркістан облысы, Ақтау қаласы, Ақтөбе, Алматы, Шымкент білім басқарма әдіскерлері, бірінші білікті орынбасарларының қатысуы мен өтілді.

Мақсаты:

Әдістемелік сабақтастық, Ғалымның қазақ тіл білімі мен ұлттық педагогика негіздерін қалыптастырудағы идеяларын қазіргі мектеп пен университет тәжірибесіне енгізу.

Тілдер күні мерекесіне орай жас мамандармен өтілген маңызды іс-шара арналған «Ұлт ұстазы-Ахмет Байтұрсынов» интерактивті QUIZ тақырыбында жарияланды. Бұл ойын жас мұғалімдер мен мамандардың

зияткерлік деңгейін көтеруге, ұлы ағартушының өмірі мен тіл біліміне қосқан үлесін тереңірек білуге бағытталған.

Қазақстан Республикасы халқының Тілдері күні мерекесіне орай, ұлт ұстазы, ағартушы-ғалым Ахмет Байтұрсыновтың бай мұрасын дәріптеу және мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеру маңызы роль алды.

Тартысты әрі тағылымды өткен бұл шара жоғары деңгейде ұйымдастырылып, қатысушылардың зор ықыласына бөленді. Ойын барысында жас мамандар бірнеше командаға бөлініп, ұлт ұстазының өмірі, ғылыми еңбектері, қазақ тіл білімі мен әдебиеттануына қосқан үлесі, сондай-ақ Алаш қозғалысындағы тарихи рөлі туралы сұрақтарға жауап берді.

Жас мамандар өздерінің жан-жақтылығын, тапқырлығын және ұлттық құндылықтарға деген жоғары құрметін көрсетті. Әр кезең сайын тартыс күшейіп, қатысушылардың білім деңгейі мен ұйымшылдығы іс-шараның көркін қыздыра түсті. Ойын қорытындысы бойынша озық ойлы, ұшқыр жауаптарымен ерекшеленген командалар арнайы дипломдармен және бағалы сыйлықтармен марапатталды. Сайыс соңында қатысушылар осындай заманауи форматтағы шаралардың танымдық маңызы зор екенін атап өтіп, ұйымдастырушыларға алғыстарын білдірді. Ұлттық рухты оятып, тіл мерейін үстем еткен бұл шара жас мамандардың бірлігін арттырып, Алаш арыстарының аманатына адал болуға серпін берген ерекше кеш ретінде есте қалды.

Жас мамандар

1. Жамбулова Айдана Жанибековна
Информатика пәні мұғалімі
2. Кумарбекова Сымбат Жандосқызы
Математика пәні мұғалімі
3. Ғазиз Жанел Ерланқызы
қазақ тілі мұғалімі
4. Манас Гулжайна
Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі
5. Әбдімәлік Айым Болатқызы
Химия пәні мұғалімі
6. Бексұлтан Назлы Айдарханқызы
Математика пәні мұғалімі
7. Әбдіназар Айзада Жарылқасынқызы - информатика пәні мұғалімі
8. Еркін Бердімұрат Саятұлы - география мұғалімі
9. Қаржаубай Бану Асылханқызы - ағылшын тілі мұғалімі
10. Бегежанова Акерке Жанболатовна математика пәні мұғалімі
11. Нұржан Ұлжан Бауыржанқызы - ағылшын тілі мұғалімі
12. Сайн Шұғыла Қайратқызы - география пәні мұғалімі
13. Маратова Венера Қанағатқызы география пән мұғалімі

Ойын нәтижесін әділ бағалап, шынайы төрелік еткен қазылар алқасының мүшелеріне ерекше алғысымызды білдіреміз! Әділ қазылардың кәсібилігі мен әділ шешімдері сайыстың деңгейін одан сайын көтере түсті. Жас мамандардың бойына отаншылдық рух ұялатып, тілге деген құрметті арттырған бұл шара алдағы уақытта да өз жалғасын табатын болады.

Әділ қазы мүшелері:

Оқу орынбасары, педагог-зерттеуші Маржан Өкей.

Республикалық “Үздік педагог” байқауының жеңімпазы, педагог-зерттеуші Жүніс Октябрина Амангелдіқызы

Ұлттық құндылықтарымызды ұлықтайтын жастарымыз көп болсын!

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЖОБАЛЫҚ ОҚЫТУДЫҢ РӨЛІ

Калиева Құралай Жаңабайқызы

Солтүстік Қазақстан облысы Петропавл қаласы

«Солтүстік Қазақстан облысы әкімдігінің білім басқармасы» коммуналдық мемлекеттік мекемесінің «Облыстық дарынды балаларға мамандандырылған «БІЛІМ-ИННОВАЦИЯ» лицей - интернаты» КММ

Информатика пәні мұғалімі

Аннотация. Қазіргі білім беру кеңістігінде жасанды интеллект технологияларының қарқынды дамуы мектеп оқушыларының цифрлық құзыреттілігіне қойылатын талаптарды жаңа деңгейге көтеріп отыр. Бүгінгі оқушы жасанды интеллект құралдарын тек қолданушы ретінде пайдаланып қана қоймай, олардың жұмыс істеу принциптерін, мүмкіндіктері мен шектеулерін, ақпараттық қауіпсіздік пен академиялық адалдық мәселелерін түсіне білуі қажет. Осы тұрғыдан алғанда жасанды интеллект сауаттылығын қалыптастыру мектептегі информатика пәнінің маңызды бағыттарының біріне айналууда. Мақалада мектеп оқушыларының жасанды интеллект сауаттылығын қалыптастырудағы жобалық оқытудың педагогикалық маңызы қарастырылады. Жобалық тәсілдің оқушылардың зерттеушілік, алгоритмдік, сыни және шығармашылық ойлау қабілеттерін дамытудағы рөлі сипатталып, жасанды интеллект құралдарын оқу үдерісінде саналы, жауапты және мақсатты қолданудың негізгі тетіктері талданады. Сонымен қатар жобалық жұмыстар арқылы оқушыларды деректермен жұмыс істеуге, мәселені анықтауға, цифрлық құралдарды таңдауға, нәтижені талдауға, жасанды интеллект ұсынған ақпаратты бағалауға және этикалық шешім қабылдауға үйретудің мүмкіндіктері көрсетіледі.

Қазіргі қоғамның цифрлық трансформациясы білім беру жүйесіне елеулі өзгерістер енгізіп отыр. Ақпаратты іздеу, өңдеу, талдау, мәтін құрастыру, сурет генерациялау, бағдарламалық код жазу, аударма жасау, есеп шығару және әртүрлі мәселелер бойынша ұсыныс беру сияқты қызметтерді орындайтын жасанды интеллект жүйелері күнделікті өмірдің бір бөлігіне айналды. Бұрын мұндай технологиялар негізінен ғылыми-зерттеу орталықтары мен ірі технологиялық компанияларда қолданылса, қазір олардың көптеген түрлері мектеп оқушысына да қолжетімді. Осы жағдай мектептегі информатика пәнінің мазмұнына жаңаша көзқарасты талап етеді. Өйткені қазіргі оқушы үшін компьютерлік сауаттылық тек мәтіндік редакторды, электрондық кестені немесе бағдарламалау тілін меңгерумен шектелмеуі тиіс. Ол жасанды интеллектпен өзара әрекеттесе алуы, оның берген жауабын тексеруі, дұрыс сұраныс құрастыруы, деректердің сапасын бағалауы және технологияны жауапкершілікпен пайдалануы қажет.

Жасанды интеллект сауаттылығы ұғымы бірнеше өзара байланысты дағдыны қамтиды. Ең алдымен оқушы жасанды интеллекттің не екенін, оның адамның ойлау қабілетінің толық баламасы емес екенін, белгілі бір алгоритмдер мен деректер негізінде жұмыс істейтін технологиялық жүйе екенін түсінуі тиіс. Сонымен қатар ол жасанды интеллект жүйесінің жауабы әрдайым дәл әрі объективті бола бермейтінін білуі қажет. Кейбір жағдайда жүйе қате мәлімет ұсынуы, ақпаратты толық емес беруі немесе нақты дерекке негізделмеген жауап қалыптастыруы мүмкін. Сондықтан оқушының сыни ойлауы, ақпаратты бірнеше дереккөз арқылы тексеруі және алынған жауаптың шынайылығын бағалауы жасанды интеллект сауаттылығының маңызды құрамдас бөлігі болып саналады.

Мектеп тәжірибесінде бұл дағдыларды тек теориялық түсіндіру арқылы толық қалыптастыру қиын. Оқушы жасанды интеллект туралы анықтамаларды жаттағанымен, нақты мәселені шешу барысында оны дұрыс қолдануды меңгермеуі мүмкін. Осыған байланысты жобалық оқыту тәсілі ерекше маңызға ие. Жобалық оқыту оқушыны дайын ақпаратты қабылдаушы емес, белгілі бір мәселені зерттеуші, шешім іздеуші және практикалық өнім жасаушы тұлға ретінде қарастырады. Оқушы жоба барысында мақсат қояды, мәселені анықтайды, қажетті ақпаратты іздейді, цифрлық құралдарды таңдайды, тәжірибе жүргізеді, алынған нәтижені талдайды және өз қорытындысын ұсынады. Мұндай жұмыс форматы жасанды интеллект құралдарын нақты міндеттерді шешудің құралы ретінде пайдалануға мүмкіндік береді.

Мысалы, оқушыларға «Мектептегі электр энергиясын үнемдеу жолдары» тақырыбында жоба ұсынуға болады. Жоба барысында оқушылар мектеп ғимаратындағы электр энергиясын тұтынуға әсер ететін факторларды анықтап, статистикалық мәліметтер жинайды, электрондық кестеде есептеулер жүргізеді және жасанды интеллект көмегімен энергияны үнемдеу тәсілдері туралы ұсыныстар алады. Алайда негізгі міндет – жасанды интеллект берген дайын ұсыныстарды көшіріп алу емес, олардың мектеп жағдайына қаншалықты сәйкес келетінін талдау. Бір ұсыныс тиімді болуы мүмкін, екіншісі мектептің техникалық мүмкіндіктеріне сәйкес келмеуі ықтимал. Осы кезде оқушы жасанды интеллекттің жауабын бағалауға, нақты жағдаймен салыстыруға және дәлелді шешім қабылдауға үйренеді.

Жобалық оқытуда маңызды орын алатын тағы бір дағды – дұрыс сұрақ немесе сұраныс құрастыра білу. Жасанды интеллектпен нәтижелі әрекеттесу көбіне пайдаланушының қандай нұсқау бергеніне байланысты. Жалпы және түсініксіз сұраныс көбіне жалпылама жауапқа әкеледі, ал нақты мақсат, контекст, шарттар мен күтілетін нәтижелер көрсетілген сұраныс сапалырақ жауап алуға мүмкіндік береді. Бұл жағдай оқушылардың тапсырманы нақтылауға, мәселені құрылымдауға, негізгі және қосымша шарттарды ажыратуға үйренуіне ықпал етеді. Информатика сабағында мұндай жұмыс алгоритмдік ойлаумен тікелей байланысты. Оқушы нәтижеге жету үшін әрекеттер ретін нақты жоспарлау қажет екенін түсінеді.

Мәселен, «Қазақстан туралы ақпарат бер» деген жалпы сұраныс пен «Қазақстандағы жаңартылатын энергия көздерінің үш түрін ата, олардың әрқайсысының артықшылығы мен шектеуін мектеп оқушысына түсінікті тілде салыстыр» деген нақты сұраныстың нәтижесі бірдей болмайды. Оқушылар осы екі сұраныс бойынша алынған жауаптарды салыстырғанда, сұрақтың құрылымы мен нақтылығының жауап сапасына әсерін тәжірибе жүзінде көреді. Осы арқылы олар жасанды интеллектпен тиімді коммуникация жасауға үйренеді. Бұл тек технологиялық дағды емес, сонымен қатар логикалық ойлауды, тілдік сауаттылықты және мәселені дұрыс тұжырымдау қабілетін жетілдіреді.

Жобалық оқытудың тағы бір артықшылығы – оқушының шығармашылық қабілетін дамыту мүмкіндігі. Жасанды интеллект құралдары идея ұсыну, мәтіннің құрылымын жоспарлау, визуалды материал жасау, бағдарламалық кодтың нұсқаларын көрсету, деректерді талдау сияқты көптеген міндеттерді жеңілдеті алады. Бірақ мұғалім оқушыға жасанды интеллектті дайын жұмысты орындаушы ретінде емес, шығармашылық серіктес және көмекші құрал ретінде пайдалануды үйретуі керек. Егер оқушы барлық жұмысты жасанды интеллектке тапсырып, нәтижені ойланбастан қабылдаса, оның танымдық белсенділігі төмендейді. Ал егер технологияны идея алу, бірнеше нұсқаны салыстыру, қателерді табу, өз шешімін жетілдіру үшін қолданса, онда жасанды интеллект оқушының шығармашылық әлеуетін дамытуға қызмет етеді.

Мысалы, бағдарламалау бойынша шағын жоба орындағанда оқушы белгілі бір бағдарламаның алгоритмін өзі құрастырып, кейін жасанды интеллекттен кодты жақсартудың ықтимал жолдарын сұрай алады. Оқушы ұсынылған кодты бірден қабылдамай, өзінің нұсқасымен салыстырып, қандай өзгертулер енгізілгенін және олардың бағдарламаның жұмысына қалай әсер ететінін талдайды. Бұл үдеріс бағдарламалау тілінің синтаксисін ғана емес, код құрылымын түсінуге, қатені анықтауға, шешімнің бірнеше нұсқасын бағалауға мүмкіндік береді. Мұндай тапсырмалар әсіресе оқушылардың рефлексиялық және аналитикалық дағдыларын дамытуда тиімді.

Жасанды интеллект сауаттылығы тек технологиялық біліммен шектелмейді. Оның маңызды бағытының бірі – ақпараттық және этикалық жауапкершілік. Оқушылар жасанды интеллект жүйесіне жеке мәліметтерді, құпия ақпаратты немесе басқа адамдардың деректерін енгізудің қауіптерін түсінуі керек. Сондай-ақ жасанды интеллект арқылы алынған мәтінді өз жұмысы ретінде ұсыну академиялық адалдық қағидаларына қайшы болуы мүмкін екенін білуі қажет. Осы мәселелерді жобалық жұмыс барысында нақты жағдайлар арқылы қарастыру оқушының жауапты цифрлық мінез-құлқын қалыптастыруға ықпал етеді.

Жоба орындау кезінде мұғалім «Бұл ақпаратты жасанды интеллектке енгізуге бола ма?», «Алынған жауапты қалай тексеруге болады?», «Жасанды интеллект көмегімен жасалған материалды қалай көрсету керек?», «Қай жағдайда технологияны пайдалану әділ әрі орынды болады?» деген сұрақтарды үнемі талқылап отыруы қажет. Мұндай рефлексия нәтижесінде оқушы технологияны пайдалану тек техникалық мүмкіндік

емес, сонымен бірге жауапкершілікті талап ететін әрекет екенін түсіне бастайды. Осы тұрғыдан жобалық оқыту жасанды интеллект сауаттылығының техникалық, танымдық және этикалық құрамдас бөліктерін біртұтас оқу әрекетінде біріктіруге мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект сауаттылығын қалыптастыруда жобалық оқытудың тағы бір маңызды ерекшелігі – оқушының өз бетімен зерттеу жүргізуіне жағдай жасауы. Дәстүрлі сабақ барысында мұғалім көбіне дайын ақпаратты ұсынып, оқушы сол материалды меңгеруге бағытталса, жобалық жұмыста оқушы ақпаратты өзі іздейді, жинақтайды, салыстырады, тексереді және белгілі бір қорытындыға келеді. Мұндай оқу әрекеті жасанды интеллект құралдарымен жұмыс істеген кезде ерекше маңызға ие. Өйткені қазіргі генеративті жүйелер қысқа уақыт ішінде үлкен көлемдегі ақпаратты ұсына алады. Бірақ ақпараттың көп болуы оның толықтай дұрыс немесе сенімді екенін білдірмейді. Сондықтан оқушыға ұсынылған мәліметтердің дұрыстығын тексеру, бірнеше дереккөзді салыстыру және дәлелді ақпаратты ажырату дағдыларын қалыптастыру қажет.

Мысалы, оқушылар «Жасанды интеллект болашақ мамандықтарға қалай әсер етеді?» тақырыбында зерттеу жобасын орындай алады. Жоба барысында олар жасанды интеллект жүйесінен болашақта өзгеруі мүмкін мамандықтар туралы ақпарат сұрайды, кейін алынған мәліметтерді ресми статистикалық деректермен, ғылыми мақалалармен, білім беру және еңбек нарығына қатысты сенімді материалдармен салыстырады. Нәтижесінде оқушылар жасанды интеллект ұсынған жауаптың қай бөлігі нақты деректерге сәйкес келетінін, қай тұсында жалпылама болжамдар бар екенін анықтайды. Осындай жұмыс арқылы ақпараттық сауаттылық, зерттеушілік мәдениет және дереккөздерді сыни бағалау қабілеті қатар дамиды.

Жобалық оқытуды ұйымдастыру барысында мұғалімнің рөлі де өзгереді. Мұғалім тек ақпарат беруші емес, оқу әрекетін ұйымдастырушы, бағыт беруші, кеңесші және оқушылардың қауіпсіз әрі жауапты цифрлық ортада жұмыс істеуін қамтамасыз етуші маманға айналады. Ол оқушыға дайын жауап ұсынбай, мәселені шешудің тиімді жолдарын іздеуге көмектеседі. Мұғалім жобаның тақырыбын анықтаудан бастап, зерттеу сұрағын құрастыруға, деректерді жинау әдісін таңдауға, жасанды интеллект құралдарын орынды пайдалануға және нәтижені бағалауға дейінгі кезеңдерде әдістемелік қолдау көрсетеді.

Әсіресе информатика пәні мұғалімі оқушылардың жасанды интеллектті мақсатсыз немесе механикалық түрде қолдануына жол бермеуі керек. Сабақ барысында «Бұл тапсырманы жасанды интеллектсіз орындауға бола ма?», «Жасанды интеллектті қай кезеңде пайдалану тиімді?», «Оның берген жауабына толық сенуге бола ма?», «Оқушының өзінің үлесі неде?» деген сұрақтарды жүйелі түрде қарастыру маңызды. Осындай сұрақтар арқылы оқушылар технологияны саналы таңдауға үйренеді. Олар жасанды интеллекттің әрбір тапсырма үшін міндетті құрал емес екенін, белгілі бір жағдайда дәстүрлі іздеу, есептеу немесе өз бетінше ойлану тиімдірек болуы мүмкін екенін түсінеді.

Жобалық оқытуда топтық жұмыс формасы да оқушылардың жасанды интеллект сауаттылығын қалыптастыруға оң ықпал етеді. Топтық жобада әр оқушы белгілі бір міндет атқара алады. Бір оқушы ақпарат жинауға, екіншісі деректерді талдауға, үшіншісі жасанды интеллектке берілетін сұраныстарды құрастыруға, төртіншісі қорытынды материалды рәсімдеуге жауап береді. Мұндай міндеттерді бөлу оқушылардың өзара әрекеттесуіне, пікір алмасуына, жауапкершілікті сезінуіне және ортақ нәтижеге бағытталуына ықпал етеді. Сонымен қатар әр оқушы жасанды интеллекттің нәтижесіне қатысты өз пікірін білдіріп, топ мүшелерінің көзқарастарымен салыстырады.

Мысалы, «Мектеп оқушылары үшін қауіпсіз интернет ортасын құру» тақырыбындағы топтық жоба барысында оқушылар интернеттегі негізгі қауіп түрлерін зерттеп, жасанды интеллект көмегімен ұсыныстар жинай алады. Кейін топ мүшелері бұл ұсыныстарды талқылап, олардың ішінен мектеп жасындағы балалар үшін маңызды және нақты орындалатын ережелерді таңдайды. Нәтижесінде қауіпсіз интернетті пайдалану туралы жадынама, инфографика, презентация немесе шағын веб-сайт әзірлеуге болады. Мұндай жоба бір жағынан ақпараттық қауіпсіздік туралы білімді қалыптастырса, екінші жағынан жасанды интеллект ұсынған материалды сұрыптау, өңдеу және өз мақсаттарына бейімдеу дағдыларын дамытады.

Жасанды интеллект сауаттылығын қалыптастыруда деректермен жұмыс істеу дағдыларына ерекше көңіл бөлінуі тиіс. Себебі көптеген жасанды интеллект жүйелерінің негізінде үлкен көлемдегі деректерді өңдеу үдерісі жатыр. Оқушы деректің сапасы нәтижеге тікелей әсер ететінін түсінуі қажет. Толық емес, біржақты немесе қате деректер жүйенің қорытындысына да әсер етуі мүмкін. Бұл ұғымды тек теориялық түрде түсіндіруден гөрі шағын тәжірибелік жобалар арқылы көрсету тиімді.

Мысалы, оқушылар мектеп оқушыларының кітап оқу әдеттері туралы сауалнама ұйымдастырып, жиналған мәліметтерді электрондық кестеде өңдей алады. Олар жауаптарды белгілі бір санаттарға бөліп, диаграммалар құрып, кейін жасанды интеллекттен мәліметтерге қысқаша талдау жасауды сұрайды. Оқушылар жүйенің жасаған қорытындысын өздерінің бастапқы деректерімен салыстырып, қандай тұжырымдардың негізді, ал қайсысының артық жалпыланғанын анықтайды. Бұл жұмыс арқылы оқушылар деректерді жинау, тазалау, өңдеу және түсіндіру кезеңдерін меңгерумен қатар, жасанды интеллекттің де деректер сапасына тәуелді екенін тәжірибе жүзінде түсінеді.

Оқушыларға жасанды интеллекттегі алгоритмдік біржақтылық мәселесін де жас ерекшелігіне сай түсіндіру маңызды. Егер жүйе белгілі бір топтар туралы жеткіліксіз немесе біржақты деректер арқылы үйретілген болса, оның нәтижесінде де әділетсіз немесе дәл емес тұжырымдар пайда болуы мүмкін. Мектеп деңгейінде бұл құбылысты күрделі математикалық модельдер арқылы емес, қарапайым салыстырмалы тапсырмалар арқылы көрсетуге болады. Мысалы, бір тақырып бойынша әртүрлі сұраныстар құрастырып, алынған жауаптардың ерекшеліктерін салыстыру оқушыларды технологиялық нәтижелердің әрдайым бейтарап

болмайтынын түсінуге жетелейді. Мұндай түсінік болашақта цифрлық технологияларды жауапты қолданатын азаматты қалыптастыру үшін маңызды.

Жобалық жұмыстың тиімділігі оның нақты өмірмен байланысына да тәуелді. Егер оқушы орындап жатқан жобасының күнделікті өмірдегі маңызын көрсе, оның қызығушылығы мен танымдық белсенділігі артады. Сондықтан информатика пәні мұғалімі жасанды интеллектке қатысты жобаларды оқушыларға таныс мәселелермен байланыстыра алады. Мысалы, мектеп асханасындағы тағам қалдықтарын азайту, мектеп кітапханасын пайдалануды арттыру, экологиялық мәдениетті қалыптастыру, оқушылардың оқу уақытын тиімді жоспарлау, мектеп ауласын көгалдандыру немесе жол қауіпсіздігі туралы жобалар ұсынуға болады. Осындай тақырыптар бойынша жасанды интеллект ақпарат іздеуге, идея қалыптастыруға, мәліметтерді жүйелеуге немесе нәтижені визуализациялауға көмектесетін құрал қызметін атқарады.

Сонымен қатар жобалық оқыту оқушылардың пәнаралық байланыстарды түсінуіне мүмкіндік береді. Жасанды интеллект бір ғана информатика пәнінің шеңберімен шектелмейді. Оның мүмкіндіктерін математикада деректерді талдауға, биологияда ағзаларды жіктеу туралы жобаларға, географияда климаттық мәліметтерді салыстыруға, тіл сабақтарында мәтіндерді талдауға, тарихта дереккөздерді салыстыруға қолдануға болады. Осы тұрғыдан информатика пәні оқушының әртүрлі пәндерде қолданылатын цифрлық құралдарды саналы пайдалануына негіз болатын пәнге айналады.

Жобалық тапсырмаларда жасанды интеллектті пәнаралық деңгейде қолдану оқушылардың технологияның әмбебап мүмкіндіктерін түсінуіне көмектеседі. Мысалы, география және информатика пәндерін кіріктіре отырып «Қазақстан аймақтарындағы климаттық көрсеткіштерді талдау» жобасын орындауға болады. Оқушылар ашық деректерден температура немесе жауын-шашын мөлшері бойынша мәлімет жинап, оларды электрондық кестеде өңдейді, графиктер құрастырады және жасанды интеллект көмегімен байқалған өзгерістерді түсіндіру нұсқаларын алады. Бірақ соңғы қорытындыны оқушылар деректерге сүйене отырып өздері жасайды. Бұл тәсіл жасанды интеллектті негізгі шешім қабылдаушы емес, зерттеу үдерісін қолдайтын құрал ретінде қабылдауға үйретеді.

Жасанды интеллект құралдарын қолданатын жобаларды бағалау жүйесі де дәстүрлі тапсырмалардан ерекшеленуі тиіс. Мұғалім тек соңғы нәтиженің әдемілігіне немесе көлеміне баға бермеуі қажет. Жобаның орындалу үдерісі, мәселенің қаншалықты дұрыс анықталғаны, қолданылған дереккөздердің сапасы, жасанды интеллектпен жұмыс жасау тәсілі, алынған жауаптарды тексеру деңгейі, оқушының жеке үлесі мен қорытындыны дәлелдей білуі ескерілуі тиіс. Бұл жағдайда бағалау оқушының нақты қандай дағдыларды меңгергенін көрсетуге мүмкіндік береді.

Жобаларды бағалау кезінде бірнеше критерий қолдануға болады: зерттеу мәселесінің өзектілігі, ақпарат көздерінің сенімділігі, жасанды интеллект құралын мақсатқа сай пайдалану, сұраныстарды дұрыс құрастыру, алынған ақпаратқа сыни көзқарас, деректерді талдау сапасы, шығармашылық шешім, академиялық адалдық және жобаны қорғау деңгейі. Осындай критерийлер алдын ала оқушыларға түсіндірілсе, олар жасанды интеллектті пайдалану жобаның мақсаты емес, мақсатқа жетудің бір тәсілі екенін түсінеді.

Жоба соңындағы рефлексия да жасанды интеллект сауаттылығын қалыптастыруда маңызды. Оқушы «Жоба барысында жасанды интеллект маған қандай көмек көрсетті?», «Оның қандай жауабы қате немесе толық емес болды?», «Қандай ақпаратты басқа дереккөзден тексеруге тура келді?», «Келесі жолы сұранысты қалай жақсартар едім?», «Менің өзім орындаған жұмысым қандай?» деген сұрақтарға жауап беруі мүмкін. Мұндай рефлексия оқушының өзінің оқу әрекетін бағалауына және технологияны қолдану тәжірибесіне саналы көзқарас қалыптастыруына мүмкіндік береді.

Осылайша, жобалық оқыту жасанды интеллектті жай ғана жаңа цифрлық құрал ретінде таныстырудан әлдеқайда кең педагогикалық мүмкіндік береді. Ол оқушыны технологиямен әрекеттесу мәдениетіне, ақпаратты сыни талдауға, деректерге сүйеніп шешім қабылдауға, шығармашылық ізденіске, топпен жұмыс жасауға және өзінің оқу нәтижесіне жауапкершілікпен қарауға үйретеді. Ең бастысы, оқушы жасанды интеллекттің адамды толық алмастыратын жүйе емес, адамның ойлауын, зерттеуін және шығармашылық әрекетін қолдайтын технология екенін түсіне бастайды.

Мектеп тәжірибесінде жасанды интеллект сауаттылығын қалыптастыруға бағытталған жобалық оқытуды жүйелі түрде ұйымдастыру үшін мұғалім оқушылардың жас ерекшелігін, цифрлық даярлық деңгейін және оқу мақсаттарын ескеруі қажет. Бастауыш немесе орта буын оқушыларына жасанды интеллекттің күрделі техникалық құрылымын егжей-тегжейлі түсіндіру міндетті емес. Бұл кезеңде жасанды интеллекттің қандай қызмет атқаратынын, оның адам берген мәліметтер мен нұсқаулар негізінде жұмыс істейтінін және оның жауабы әрдайым дұрыс бола бермейтінін түсіндіру жеткілікті. Ал жоғары сыныптарда машиналық оқыту, деректер жиынтығы, алгоритм, модель, генеративті жасанды интеллект сияқты ұғымдарды тереңірек қарастыруға мүмкіндік бар.

Жобалық тапсырмалардың күрделілігі де оқушылардың жасына сәйкес біртіндеп артып отыруы тиіс. Алғашқы кезеңде оқушыларға дайын мәселе мен нақты жұмыс алгоритмі ұсынылуы мүмкін. Мысалы, бірнеше жасанды интеллект жүйесіне бірдей сұрақ қойып, алынған жауаптарды салыстыру немесе белгілі бір ақпаратты жасанды интеллекттен алып, оны сенімді интернет-ресурстармен тексеру тапсырмалары беріледі. Кейінгі кезеңде оқушылар зерттеу тақырыбын өздері таңдап, мәселені анықтап, қандай жасанды интеллект құралын және қандай ақпарат көздерін қолданатынын дербес жоспарлай алады. Осылайша жобалық оқыту оқушының дербестігін кезең-кезеңімен арттырады.

Жасанды интеллект құралдарын жобалық оқытуда тиімді қолданудың басты шарттарының бірі – технология мен оқушының өзіндік ойлау әрекеті арасындағы тепе-теңдікті сақтау. Егер оқушы кез келген сұрақтың жауабын жасанды интеллекттен алуға дағдыланса, оның мәселені өз бетімен шешу, ақпаратты есте сақтау, талдау және дәлелдеу қабілеттерінің дамуына кері әсер етуі мүмкін. Сондықтан мұғалім тапсырма құрылымын оқушының міндетті түрде өзіндік әрекет жасауын талап ететіндей ұйымдастырғаны дұрыс. Мысалы, жасанды интеллекттен алынған жауапқа түсініктеме беру, қателерін табу, екі немесе үш нұсқаны салыстыру, жауаптың қандай дерекке негізделгенін анықтау, алынған ақпаратты нақты жағдайға бейімдеу сияқты әрекеттер енгізілуі қажет.

Мұндай тәсілде жасанды интеллект дайын жұмысты орындаушы емес, танымдық үдерісті қолдайтын құрал қызметін атқарады. Оқушының негізгі міндеті сұрақ қоюмен аяқталмайды. Керісінше, жасанды интеллекттің жауабынан кейін жаңа оқу әрекеті басталады: жауапты түсіну, оның мазмұнын бағалау, күмәнді мәліметтерді анықтау, қосымша ақпарат іздеу және өзінің қорытындысын қалыптастыру. Осы әрекеттердің жүйелі орындалуы оқушының жоғары деңгейлі ойлау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Информатика сабағында жобалық оқыту арқылы жасанды интеллект сауаттылығын қалыптастыру оқушылардың болашақ кәсіби бағдарлануына да ықпал етеді. Қазіргі уақытта жасанды интеллект медицинада, өндірісте, қаржы саласында, ауыл шаруашылығында, білім беруде, дизайнда, инженерияда, бағдарламалауда және басқа да көптеген бағыттарда пайдаланылуда. Мектеп оқушысы әртүрлі жобаларды орындау барысында жасанды интеллекттің нақты салалардағы мүмкіндіктерімен танысады. Бұл оның болашақ мамандығын таңдауда технологиялық өзгерістерді ескеруіне, жаңа мамандықтарға қызығушылық танытуына және үздіксіз білім алудың маңызын түсінуіне көмектеседі.

Сонымен бірге жасанды интеллект сауаттылығын қалыптастыру мұғалімнің де кәсіби дамуын талап етеді. Информатика пәні мұғалімі жаңа құралдардың мүмкіндіктерімен танысып қана қоймай, оларды педагогикалық мақсатқа сәйкес іріктей білуі қажет. Жасанды интеллект жүйесінің танымалдығы немесе мүмкіндігінің көп болуы оны міндетті түрде сабақта қолдану керек дегенді білдірмейді. Мұғалім қолданылатын құралдың қауіпсіздігін, оқушы жасына сәйкестігін, жеке деректерді қорғау талаптарын және оқу мақсатына сәйкестігін бағалауы тиіс.

Мектеп деңгейінде де жасанды интеллектті қолданудың түсінікті қағидаларын қалыптастыру маңызды. Оқушылар қандай жағдайда жасанды интеллектті пайдалануға болатынын, қандай тапсырмаларда оның қолданылуына шектеу қойылатынын, жасанды интеллект көмегімен алынған материалды қалай көрсету керектігін білуі қажет. Мұндай ортақ талаптар академиялық адалдық мәдениетін нығайтып, жасанды интеллекттің жасырын пайдаланудан саналы және ашық қолдануға көшуге мүмкіндік береді.

Жобалық оқыту осы талаптарды табиғи оқу жағдайында меңгерудің тиімді жолдарының бірі болып табылады. Оқушы нақты мәселені шешу барысында технологиялық құралды таңдап, оның мүмкіндігін тексереді, шектеулерін байқайды және жауапкершілікпен қолдануды үйренеді. Жобаның соңғы өнімі ғана емес, оған жету жолы да білім беру тұрғысынан маңызды болады. Мұндай тәжірибе оқушыға болашақта жаңа жасанды интеллект құралдары пайда болған кезде де оларға сыни көзқараспен қарап, жұмыс принципі түсінуге және саналы қолдануға мүмкіндік беретін әмбебап дағдылар қалыптастырады.

Қазіргі кезеңде жасанды интеллект технологияларының жылдам дамуына байланысты мектепте тек белгілі бір платформаны пайдалануды үйрету жеткіліксіз. Себебі бүгін қолданыстағы цифрлық құралдар бірнеше жылдан кейін өзгеруі немесе олардың орнына жаңа жүйелер келуі мүмкін. Сондықтан білім берудің негізгі мақсаты нақты сервистің батырмаларын меңгерту емес, кез келген жаңа технологиямен жұмыс істей алатын икемді ойлау жүйесін қалыптастыру болуы тиіс. Жобалық оқыту осы міндетті жүзеге асыруға қолайлы, өйткені ол оқушыны дайын алгоритмді орындаушыдан мәселені анықтайтын, шешім іздейтін, ақпаратты бағалайтын және нәтижеге жауап беретін белсенді тұлғаға айналдырады.

Қорытынды. Жасанды интеллекттің білім беру кеңістігіне енуі мектеп оқушыларының цифрлық сауаттылығына жаңа талаптар қойып отыр. Қазіргі оқушы жасанды интеллект құралдарын қолдануды ғана емес, олардың мүмкіндіктері мен шектеулерін түсінуді, алынған ақпаратты тексеруді, деректерге сыни көзқараспен қарауды, жеке ақпараттың қауіпсіздігін сақтауды және академиялық адалдық қағидаларын ұстануды меңгеруі қажет. Осы дағдылардың жиынтығы жасанды интеллект сауаттылығының негізін құрайды.

Жобалық оқыту мұндай сауаттылықты қалыптастырудың тиімді педагогикалық тәсілі болып табылады. Жоба барысында оқушы нақты мәселені анықтайды, зерттеу жүргізеді, ақпарат жинайды, жасанды интеллектпен әрекеттеседі, алынған нәтижелерді салыстырады, тексереді және өзінің қорытындысын жасайды. Нәтижесінде жасанды интеллект технологиясын механикалық түрде қолдану емес, оны мақсатқа сай, саналы және жауапты пайдалану тәжірибесі қалыптасады.

Информатика пәні мұғалімінің басты міндеті – оқушыға жасанды интеллект көмегімен дайын жауап алуды емес, сол құрал арқылы тереңірек ойлауды үйрету. Жасанды интеллект оқушының шығармашылығы мен зерттеушілік белсенділігін алмастырмауы, керісінше оларды дамытуға қызмет етуі тиіс. Жобалық оқыту арқылы ұйымдастырылған сабақтар оқушылардың алгоритмдік, зерттеушілік, сыни және шығармашылық ойлау қабілеттерін дамытып, топта жұмыс істеу, деректерді талдау және дәлелді шешім қабылдау дағдыларын жетілдіреді.

Сондықтан мектептегі информатика пәнінде жасанды интеллект сауаттылығын қалыптастыруды жекелеген теориялық тақырып ретінде ғана емес, практикалық жобалармен байланысты жүйелі жұмыс ретінде қарастырған жөн. Осындай тәсіл оқушыларды тек қазіргі цифрлық ортаға бейімдеп қана қоймай, болашақта

жылдам өзгеретін технологиялық қоғам жағдайында жаңа білімді өздігінен меңгере алатын, ақпаратты сын тұрғысынан бағалайтын және технологияны адам игілігі үшін жауапкершілікпен пайдалана білетін тұлға ретінде қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. UNESCO. *AI Competency Framework for Students*. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2024.
2. UNESCO. *Guidance for Generative AI in Education and Research*. Paris: UNESCO, 2023.
3. European Commission. *Ethical Guidelines on the Use of Artificial Intelligence and Data in Teaching and Learning for Educators*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022.
4. Long D., Magerko B. What is AI Literacy? Competencies and Design Considerations // *Proceedings of the 2020 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems*. 2020. P. 1–16.
5. Ng D. T. K., Leung J. K. L., Chu S. K. W., Qiao M. S. Conceptualizing AI Literacy: An Exploratory Review // *Computers and Education: Artificial Intelligence*. 2021. Vol. 2.
6. Bell S. Project-Based Learning for the 21st Century: Skills for the Future // *The Clearing House*. 2010. Vol. 83. № 2. P. 39–43.
7. Thomas J. W. *A Review of Research on Project-Based Learning*. San Rafael, California: Autodesk Foundation, 2000.
8. OECD. *Digital Education Outlook 2023: Towards an Effective Digital Education Ecosystem*. Paris: OECD Publishing, 2023.
9. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Орта білім беру ұйымдарына арналған информатика пәні бойынша үлгілік оқу бағдарламалары. Астана.
10. Қазіргі білім беру үдерісінде цифрлық технологиялар мен жасанды интеллект құралдарын тиімді пайдалану бойынша ғылыми-әдістемелік еңбектер мен педагогикалық тәжірибе материалдары.

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ТИІМДІ ЖӘНЕ ЖАУАПТЫ ҚОЛДАНУ

Сентова Русиям Нурдуновна

Алматы облысы Ұйғыр ауданы

Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

Аннотация. Қазіргі білім беру кеңістігінде жасанды интеллект технологияларының қарқынды дамуы мұғалімнің кәсіби қызметіне, оқушының оқу әрекетіне және білім мазмұнын ұйымдастыру тәсілдеріне елеулі өзгерістер енгізіп отыр. Әсіресе тіл мен әдебиетті оқыту барысында жасанды интеллектіні орынды қолдану мәтінмен жұмыс, тілдік талдау, шығармашылық жазылым, көркем шығарманы интерпретациялау, сөздік қорды байыту және жекелендірілген оқытуды ұйымдастыру мүмкіндіктерін кеңейтеді. Сонымен қатар жасанды интеллектіні пайдалану академиялық адалдық, авторлық құқық, ақпараттың сенімділігі, оқушының дербес ойлау қабілеті мен тілдік шығармашылығын сақтау мәселелерін де алдыңғы қатарға шығарады. Мақалада қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында жасанды интеллектіні тиімді әрі жауапты қолданудың педагогикалық мүмкіндіктері, мұғалімнің бағыттаушы рөлі, оқушының сыни ойлауын қалыптастыру жолдары және технологияны оқу мақсатымен үйлестіру мәселелері қарастырылады. Жасанды интеллектіні дайын жауап беретін құрал ретінде емес, оқушының тілдік, әдеби, зерттеушілік және шығармашылық қабілеттерін дамытуға көмектесетін қосымша ресурс ретінде пайдалану қажеттілігі негізделеді.

Қазіргі кезеңде жасанды интеллект білім беру жүйесінің күнделікті тәжірибесіне біртіндеп еніп келеді. Мәтін құрастыратын, сұрақтарға жауап беретін, ақпаратты түсіндіретін, аударма жасайтын, мәтінді қысқартатын, грамматикалық қателерді анықтайтын және әртүрлі стильде шығармашылық материал дайындайтын цифрлық құралдар мұғалімдер мен оқушыларға кеңінен қолжетімді бола бастады. Мұндай өзгерістер қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқыту әдістемесіне де жаңаша көзқарас қалыптастыруды талап етеді. Себебі бұл пәндердің негізгі мақсаты тек грамматикалық ережелерді меңгерту немесе көркем шығарманың мазмұнын есте сақтату емес, оқушының тілдік тұлғасын қалыптастыру, ойын сауатты жеткізуге, мәтінді түсініп оқуға, көркемдік-эстетикалық талдау жасауға, ұлттық құндылықтарды тануға және өз көзқарасын дәлелдей білуге үйрету болып табылады.

Жасанды интеллект осы міндеттерді жүзеге асыруда мұғалімге көмекші құрал бола алады. Алайда оны сабақта қолданудың тиімділігі технологияның өзіне емес, педагогикалық мақсаттың дұрыс қойылуына байланысты. Егер мұғалім жасанды интеллектіні тек тапсырма құрастыратын немесе дайын жауап беретін жүйе ретінде пайдаланса, оның мүмкіндігі толық ашылмайды. Ал егер технология оқушыны ойландыру, салыстыру, талдау, дәлелдеу, қайта жазу, қате табу, шығармашылық шешім ұсыну сияқты белсенді әрекеттерге бағытталса, онда ол сапалы оқу ортасын қалыптастыруға ықпал етеді.

Қазақ тілі сабағында жасанды интеллектіні пайдаланудың маңызды бағыттарының бірі – мәтінмен жұмыс. Оқушыға көлемі мен күрделілігі әртүрлі мәтіндерді ұсынып, олардың тақырыбын, негізгі ойын, стилін, құрылымын, тілдік ерекшеліктерін анықтау тапсырмаларын ұйымдастыруға болады. Жасанды интеллект белгілі бір оқу мақсатына сай мәтіннің бірнеше нұсқасын әзірлеуге көмектеседі. Мысалы, бір тақырыпты

ғылыми, публицистикалық, ресми немесе көркем стильде ұсынуға мүмкіндік береді. Мұндай материалдарды салыстыру арқылы оқушылар әр стильдің тілдік ерекшеліктерін нақты мысалдар негізінде түсінеді.

Мәселен, мұғалім жасанды интеллект арқылы «табиғатты қорғау» тақырыбында ғылыми және публицистикалық стильдегі екі мәтін әзірлеп, оқушыларға олардың лексикалық, синтаксистік және құрылымдық айырмашылықтарын анықтауды тапсыра алады. Оқушы мәтінді жай оқып қана қоймай, қай мәтінде терминдер көп қолданылғанын, қайсысында авторлық бағалау басым екенін, сөйлемдердің құрылымы қалай ерекшеленетінін талдайды. Бұл жағдайда жасанды интеллект тапсырманың мазмұндық материалын ұсынғанымен, негізгі танымдық әрекетті оқушы өзі орындайды.

Грамматикалық тақырыптарды меңгертуде де жасанды интеллектінің мүмкіндігі кең. Мұғалім белгілі бір тілдік құбылысқа сәйкес мысалдар дайындап, оларды күрделілік деңгейіне қарай түрлендіре алады. Мысалы, сөйлем мүшелерін, сөз таптарын, құрмалас сөйлем түрлерін, сөз тіркесін немесе тыныс белгілерін меңгерту кезінде жасанды интеллект көмегімен қосымша жаттығулар әзірлеуге болады. Бірақ дайын тапсырманы сабақта қолданбас бұрын мұғалім оның тілдік нормаларға сәйкестігін тексеруі тиіс. Өйткені жасанды интеллект қазақ тілінің грамматикалық, стилистикалық немесе мағыналық ерекшеліктерін кейде дәл бере алмауы мүмкін.

Бұл мәселе қазақ тілі пәні үшін ерекше маңызды. Жасанды интеллект жүйелерінің қазақ тіліндегі мүмкіндігі жылдан-жылға жақсарғанымен, олардың ұсынған сөйлемдері кей жағдайда қазақ тілінің табиғи қолданысына толық сәйкес келмеуі, сөз тіркестері жасанды естілуі немесе белгілі бір грамматикалық құрылымды қате түсіндіруі ықтимал. Сондықтан мұғалім жасанды интеллект ұсынған материалды абсолютті дұрыс деп қабылдамай, кәсіби сараптамадан өткізуі қажет. Бұл ретте тіпті жүйенің жіберген қателерін оқу материалына айналдыруға болады.

Мысалы, мұғалім оқушыларға жасанды интеллект құрастырған бірнеше сөйлемді беріп, олардың ішінен тілдік нормаға сәйкес келмейтіндерін анықтауды ұсына алады. Оқушылар сөйлемдегі сөздердің байланысу тәсілін, орын тәртібін, жалғаулардың қолданылуын немесе стильдік сәйкессіздікті талдап, түзетілген нұсқасын ұсынады. Мұндай тапсырма оқушыны дайын мәтінді қабылдаушы емес, тілдік сарапшы рөліне енгізеді. Сонымен бірге ол жасанды интеллект ұсынған ақпараттың міндетті түрде дұрыс бола бермейтінін тәжірибе жүзінде түсінеді.

Қазақ әдебиеті сабақтарында жасанды интеллектіні қолдану көркем мәтінді терең талдауға бағытталған жағдайда тиімді болады. Әдеби шығарманы оқытуда ең маңызды мәселе – оқушының автор идеясын, кейіпкер бейнесін, көркемдік құралдарды, тарихи-мәдени контексті және шығарманың өзіндік ерекшелігін түсінуі. Жасанды интеллект бұл жұмысты оқушының орнына орындамауы керек. Керісінше, ол көркем туындыға қатысты бірнеше көзқарасты салыстыруға немесе оқушының жеке пайымын тереңдетуге арналған көмекші ресурс ретінде қолданылғаны жөн.

Мысалы, белгілі бір әдеби кейіпкерге жасанды интеллект берген мінездемені оқушыларға ұсынып, оның қаншалықты дәл екенін шығарма мәтініндегі үзінділер арқылы дәлелдетуге болады. Оқушылар «Бұл мінездемемен келісесіз бе?», «Жауапта кейіпкердің қандай қасиеті ескерілмеген?», «Қай тұжырымды мәтінмен дәлелдеуге болады?» деген сұрақтарға жауап береді. Бұл тәсіл әдеби шығарманы мазмұндап беруден гөрі, мәтінге қайта оралып, нақты дәлелмен жұмыс істеуге үйретеді.

Жасанды интеллект әдеби шығармалардың тақырыбы мен идеясын салыстыруда да пайдалы болуы мүмкін. Мұғалім екі шығарманың ортақ тақырыбы туралы жүйеден қысқаша пікір алып, оны оқушыларға сын тұрғысынан талдатуы мүмкін. Оқушылар жасанды интеллект ұсынған пікірдің дәлелді және әлсіз тұстарын анықтайды, содан кейін өз нұсқасын жазады. Мұндай тапсырмада технология дайын әдеби талдау беретін құралдан пікірталас туғызатын оқу ресурсына айналады.

Сонымен қатар шығармашылық жазылым тапсырмаларында жасанды интеллектіні мақсатты қолдануға болады. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарындағы эссе, әңгіме, сипаттау, пікір, хат, мақала, рецензия сияқты жазылым түрлері оқушының тілдік және шығармашылық қабілетін дамытады. Сондықтан мұндай тапсырмаларды жасанды интеллектке толық орындату оқу мақсатына қайшы келеді. Егер оқушы дайын мәтінді көшіріп алса, оның өзіндік ойлау, сөйлем құрастыру, сөз таңдау және авторлық стиль қалыптастыру дағдылары дамымайды.

Осыған байланысты жасанды интеллектіні жазылымның белгілі бір кезеңдерінде ғана қолдану орынды. Мысалы, оқушы тақырып бойынша идея жинау үшін бірнеше бағыт сұрай алады, өзі жазған мәтінді жетілдіру бойынша ұсыныс ала алады немесе грамматикалық қателерін тексерте алады. Бірақ түпкілікті мәтінді оқушы өзі құрастырып, жасалған өзгерістерге саналы түрде жауап беруі тиіс. Бұл тәсіл жасанды интеллектіні оқушының шығармашылық белсенділігін алмастыратын емес, оны қолдайтын құрал ретінде пайдалануға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллектіні жауапты қолданудың маңызды қағидаларының бірі – академиялық адалдықты сақтау. Оқушыға қай жағдайда жасанды интеллект көмегін пайдалануға болатынын және қай жағдайда тапсырманы толығымен өз бетінше орындауы қажет екенін нақты түсіндіру маңызды. Мұғалім сабақ басында немесе тапсырма ұсынғанда технологияны қолданудың шекарасын анықтап беруі тиіс. Мысалы, идея іздеуге рұқсат етілуі мүмкін, бірақ дайын эссені толығымен жасанды интеллект арқылы жазу оқушының өзіндік жұмысы болып саналмайтыны түсіндірілуі керек.

Мұндай талаптарды тек тыйым түрінде ұсыну жеткіліксіз. Оқушы не үшін белгілі бір тапсырманы өзі орындауы тиіс екенін түсінгенде ғана академиялық адалдық саналы әрекетке айналады. Егер жазылым тапсырмасының мақсаты оның ойын жүйелеу, сөздік қорын пайдалану және өз көзқарасын жеткізу қабілетін

дамыту болса, дайын мәтінді алу осы оқу әрекетін жоққа шығарады. Сондықтан мұғалім жасанды интеллекті пайдаланудың мақсаты тапсырмадан қашу емес, оқу сапасын арттыру екенін үнемі түсіндіріп отырғаны жөн.

Жауапты қолданудың тағы бір шарты – ақпараттың сенімділігін тексеру. Жасанды интеллект әдеби шығарма, қаламгер өмірбаяны, тарихи жағдай немесе тілдік ұғым туралы жауап бергенде қате дерек ұсынуы ықтимал. Әсіресе нақты шығармадағы кейіпкерлер, дәйексөздер, жазушының өмірбаяны немесе шығарманың жазылу тарихы туралы ақпаратта жаңсақтық кездесуі мүмкін. Сондықтан оқушы кез келген жауапты тексеру қажеттігін меңгеруі тиіс.

Бұл дағдыны сабақта арнайы қалыптастыруға болады. Мұғалім жасанды интеллект ұсынған мәліметті оқулықпен, көркем шығарманың түпнұсқасымен, сөздікпен немесе сенімді ғылыми-танымдық дереккөзбен салыстыруға тапсырма береді. Оқушылар сәйкес келмейтін ақпаратты анықтап, дұрыс нұсқасын ұсынады. Нәтижесінде олар цифрлық ортада кездесетін ақпаратқа сыни көзқараспен қарауды үйренеді. Бұл дағды қазақ тілі мен әдебиетін оқыту аясынан шығып, жалпы ақпараттық сауаттылықтың маңызды бөлігіне айналады.

Жасанды интеллекті тиімді пайдалану барысында мұғалім оқушының ұлттық тілдік ортасын және қазақ тілінің көркемдік табиғатын сақтауға ерекше назар аударуы тиіс. Қазақ әдебиетінің көркем мәтіндері ұлттық дүниетаным, тарихи жад, салт-дәстүр, бейнелі ойлау және тілдік ерекшелікпен тығыз байланысты. Мұндай құндылықтарды алгоритм ұсынған қысқаша мазмұн немесе стандартты талдау толық жеткізе алмайды. Сондықтан жасанды интеллект көркем туындыны оқудың орнын алмастырмауы керек.

Оқушы Абайдың өлеңдерін, Мұхтар Әуезовтің прозасын, Мағжан Жұмабаевтың лирикасын немесе басқа да қаламгерлердің туындыларын жасанды интеллект берген қысқаша мазмұн арқылы ғана таныса алмайды. Көркем шығарманы түпнұсқадан оқу кезінде ғана оның тілдік өрнегін, эмоциялық әсерін, образдар жүйесін және авторлық стильді толық сезінуге мүмкіндік туады. Бұл тұрғыдан мұғалімнің міндеті – технологияның жылдамдығы мен ыңғайлылығын пайдалана отырып, әдебиеттің көркемдік және тәрбиелік мәнін әлсіретпеу.

Жасанды интеллекті қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында тиімді қолданудың тағы бір маңызды бағыты – оқытуды дараландыру. Бір сыныптағы оқушылардың оқу қарқыны, сөздік қоры, мәтінді түсіну деңгейі, жазылым дағдылары және шығармашылық қабілеттері әртүрлі болады. Дәстүрлі сабақта мұғалім барлық оқушыға бірдей тапсырма ұсынуы мүмкін, ал жасанды интеллект көмегімен тапсырмаларды күрделілік деңгейіне қарай бейімдеуге мүмкіндік бар. Мысалы, бір мәтін бойынша кейбір оқушыларға негізгі ойды анықтау тапсырмасы берілсе, жоғары деңгейдегі оқушыларға автор позициясын, стильдік ерекшеліктерді немесе көркемдік тәсілдерді талдау ұсынылуы мүмкін. Осылайша бір оқу мақсаты аясында әр оқушының мүмкіндігіне сәйкес жұмыс ұйымдастырылады.

Оқытуды дараландыру барысында жасанды интеллект оқушыға жедел кері байланыс беру құралы ретінде де пайдалы. Жазылым жұмысын орындағаннан кейін оқушы мәтініндегі сөз қайталауларын, сөйлем құрылымындағы кемшіліктерді, орфографиялық немесе пунктуациялық қателерді анықтау үшін технологияның көмегіне жүгіне алады. Бірақ бұл жағдайда жүйенің ұсынысын механикалық түрде қабылдамау керек. Оқушы әр түзетудің себебін түсініп, қажет болған жағдайда мұғаліммен талқылауы тиіс. Осы арқылы кері байланыс тек қатені түзету әрекеті емес, тілдік заңдылықты саналы түсінуге бағытталған оқу үдерісіне айналады.

Мысалы, оқушы жазған эсседе бірнеше сөйлем мағыналық жағынан әлсіз немесе бір үлгіде қайталанып келсе, жасанды интеллект балама нұсқалар ұсына алады. Оқушы сол ұсыныстардың ішінен өз ойына дәл келетінін таңдайды немесе өзінің бастапқы сөйлемін сақтап қалуы мүмкін. Мұндай таңдау жасау барысында ол тілдік нұсқаларды салыстырып, сөздің мағыналық реңкін, сөйлемнің стильдік қызметін және мәтіннің жалпы логикасын бағалауға үйренеді. Демек, жасанды интеллекті редактор ретінде пайдалану оқушының тілдік талғамын дамытуға мүмкіндік береді.

Қазақ әдебиеті сабақтарында жасанды интеллекті пікірталас пен интерпретацияны дамыту үшін де қолдануға болады. Әдеби шығармаға бір ғана көзқарас болмайды. Кейіпкер әрекеті, автор ұстанымы, туындының идеясы немесе белгілі бір көркемдік деталь әр оқушы тарапынан әртүрлі түсіндірілуі мүмкін. Мұғалім жасанды интеллектіден белгілі бір мәселе бойынша бір немесе бірнеше пікір алып, оқушылардан осы пікірлерді талдауды сұрай алады. Мұнда оқушының міндеті дайын жауапты қабылдау емес, ұсынылған көзқараспен келісу немесе келіспеу және өз пікірін мәтіннен алынған дәлелдермен негіздеу болып табылады.

Мысалы, көркем шығармадағы кейіпкер әрекетіне қатысты жасанды интеллект белгілі бір баға ұсынуы мүмкін. Оқушылар сол бағаның қаншалықты әділ екенін талқылап, шығарманың нақты эпизодтарына сүйене отырып өз позициясын қорғайды. Бұл әдіс әсіресе дебат, әдеби пікірталас немесе проблемалық сұрақтармен жұмыс барысында тиімді. Нәтижесінде оқушылар көркем мәтінді тереңірек оқуға, дәлелдерді іріктеуге және өз көзқарасын сауатты жеткізуге үйренеді.

Жасанды интеллекті ауызша сөйлеу дағдыларын дамытуға да бағыттауға болады. Мұғалім оқушыларға белгілі бір тақырып бойынша сұрақтар немесе жағдаяттар әзірлетіп, солардың негізінде диалог, пікір алмасу, сұхбат немесе рөлдік ойын ұйымдастыра алады. Мысалы, оқушылар әдеби кейіпкермен сұхбат жүргізу форматын қолдануы мүмкін. Бұл жағдайда жасанды интеллект кейіпкер атынан ықтимал жауап нұсқаларын ұсына алады, ал оқушылар олардың көркем шығарма мазмұнына сәйкестігін тексереді. Егер жауап кейіпкердің мінезі мен әрекет логикасына сәйкес келмесе, оқушылар оны түзетеді. Мұндай тапсырма мәтінді терең түсінуді және кейіпкер психологиясын талдауды қажет етеді.

Сөздік қорды байытуда да жасанды интеллектің мүмкіндігі мол. Оқушы белгілі бір сөздің синонимдерін, антонимдерін, мағыналық реңктерін, тұрақты тіркестер құрамындағы қолданысын немесе белгілі бір контексте қолдану үлгілерін сұрай алады. Бірақ мұғалім мұндай тапсырмаларды тілдік зерттеумен

байланыстыруы маңызды. Мысалы, жасанды интеллект ұсынған бес синонимнің қайсысы берілген мәтінге сәйкес келетінін анықтау немесе сөздің тура және ауыспалы мағынасын салыстыру тапсырмалары ұсынылады. Бұл оқушының сөзді орнымен пайдалануына және тіл байлығын саналы меңгеруіне жағдай жасайды.

Сонымен қатар жасанды интеллектіні шығармашылық тапсырмаларды түрлендіру үшін қолдануға болады. Әдеби шығарманы оқығаннан кейін оқушы кейіпкер атынан хат жазуы, оқиғаның балама аяқталуын ұсынуы, белгілі бір эпизодты басқа кейіпкердің көзқарасымен қайта жазуы немесе шығарманың идеясын қазіргі өмірмен байланыстырып эссе жазуы мүмкін. Жасанды интеллект бұл жұмыстарға идея немесе құрылымдық үлгі ұсына алады. Алайда шығармашылық мазмұнның негізгі авторы оқушы болып қалуы тиіс. Мұғалім оқушыдан пайдаланылған жасанды интеллект көмегін көрсетуін, қандай ұсынысты қабылдағанын және қандай ұсыныстан бас тартқанын түсіндіруді талап ете алады.

Мұндай ашықтық академиялық адалдық мәдениетін қалыптастыруға көмектеседі. Оқушы жасанды интеллектіні жасырын қолданудың орнына, оны қалай пайдаланғанын саналы түрде көрсетеді. Мәселен, эссенің соңында «тақырып бойынша үш идея алу үшін жасанды интеллект қолданылды, мәтін толықтай өзім жаздым» деген қысқаша түсіндірме беру тәжірибесін енгізуге болады. Бұл тәсіл оқушыны технологияны адал және жауапты пайдалануға үйретеді. Сонымен қатар мұғалімге оқушының нақты үлесін бағалауға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллектіні жауапты қолдануда жеке деректерді қорғау мәселесі де ескерусіз қалмауы тиіс. Оқушылар цифрлық жүйелерге өзінің толық аты-жөні, мекенжайы, телефон нөмірі, құпия сөздері, жеке фотосуреттері немесе басқа адамдардың жеке мәліметтері сияқты ақпаратты енгізуге болмайтынын білуі қажет. Мұғалім жасанды интеллект құралдарын пайдаланбас бұрын ақпараттық қауіпсіздік ережелерін түсіндіріп, қандай деректерді енгізуге болатынын және болмайтынын нақты көрсетуі керек. Бұл талап әсіресе жасөспірімдермен жұмыс барысында өте маңызды.

Авторлық құқық мәселесі де қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында ерекше мәнге ие. Көркем мәтіндер, мақалалар, өлеңдер, суреттер мен басқа шығармашылық өнімдер белгілі бір авторға тиесілі. Оқушы жасанды интеллект көмегімен алынған материалды өз шығармашылығы ретінде ұсынудың дұрыс еместігін түсінуі қажет. Сонымен қатар жасанды интеллект белгілі бір автордың стиліне ұқсас мәтін құрастыра алғанымен, мұндай материал түпнұсқа шығарма болып саналмайды. Мұғалім осы айырмашылықты түсіндіру арқылы оқушыларға автор еңбегін құрметтеуді және дереккөзге сілтеме жасауды үйретеді.

Әдебиет сабақтарында жасанды интеллект берген дәйексөздерге ерекше сақтықпен қарау керек. Кейде жүйе шығармада мүлде кездеспейтін сөйлемді нақты дәйексөз ретінде ұсынуы мүмкін. Сондықтан кез келген дәйексөз міндетті түрде түпнұсқа мәтіннен тексерілуі қажет. Мұғалім бұл құбылысты арнайы тапсырмаға айналдырып, оқушыларға жасанды интеллект ұсынған бірнеше дәйексөздің қайсысы шынайы екенін анықтауды тапсыра алады. Мұндай жұмыс бір жағынан мәтінмен мұқият жұмыс істеу дағдысын дамытса, екінші жағынан ақпараттың шынайылығын тексерудің маңызын көрсетеді.

Жасанды интеллектіні тиімді қолдану үшін мұғалімнің сұраныс құрастыру дағдысы да маңызды. Жүйеге нақты әрі түсінікті нұсқау берілсе, алынатын нәтиже де сапалырақ болады. Мысалы, «мәтін құрастыр» деген жалпы сұраныстың орнына мәтіннің тақырыбы, сынып деңгейі, көлемі, стилі, қолданылатын сөздер мен тапсырманың мақсаты нақты көрсетілгені дұрыс. Мұғалім мұндай сұраныстарды өз жұмысына ғана емес, оқушыларды сауатты сұрақ қоюға үйрету үшін де қолдана алады.

Сұраныс құрастыру оқушының тілдік және логикалық ойлауын дамытуға ықпал етеді. Ол не қажет екенін нақты тұжырымдап, шарттарды реттеп, күтілетін нәтижені сипаттауға үйренеді. Мысалы, «Абай туралы жаз» деген сұраныс пен «Абай Құнанбайұлының қара сөздеріндегі адамгершілік идеяларын 8-сынып оқушысына түсінікті тілмен үш негізгі ой арқылы түсіндір» деген сұраныстың айырмашылығын салыстыру арқылы оқушылар ақпараттық сұрақтың нақтылығы мен нәтиже сапасының байланысын түсінеді.

Жасанды интеллектімен жұмыс барысында оқушының сыни ойлауын қалыптастыруға ерекше назар аудару қажет. Цифрлық жүйенің сенімді әрі сауатты жауап беруі оның міндетті түрде дұрыс екенін білдірмейді. Сондықтан әр жауапқа «Бұл ақпараттың дереккөзі қандай?», «Оны қайдан тексеруге болады?», «Бұл пікір ме, әлде факт пе?», «Жауапта қандай көзқарас ескерілмеген?» деген сұрақтар қойылғаны жөн. Мұндай әдіс оқушының тек технологияға қатысты емес, жалпы ақпараттық ортаға қатысты сыни мәдениетін қалыптастырады.

Мұғалім үшін жасанды интеллект сабаққа дайындық кезінде де пайдалы ресурс бола алады. Ол белгілі бір тақырып бойынша тапсырма үлгілерін, бағалау критерийлерін, проблемалық сұрақтарды, мәтін нұсқаларын немесе рефлексия сұрақтарын әзірлеуге көмектеседі. Дегенмен мұғалім педагогикалық шешімді технологияға толық бермеуі тиіс. Қандай тапсырманың нақты сыныпқа тиімді болатынын, қандай мәтіннің оқушы жасына және ұлттық-мәдени контекстке сәйкес келетінін кәсіби тұрғыдан мұғалімнің өзі анықтайды.

Осы тұрғыдан алғанда, жасанды интеллект мұғалімді алмастыратын жүйе емес, оның кәсіби мүмкіндігін кеңейтетін құрал ретінде қарастырылуы тиіс. Мұғалімнің оқушыны түсінуі, оның эмоциялық жағдайын сезінуі, сыныптағы қарым-қатынасты басқаруы, көркем шығарманың рухани-адамгершілік мәнін жеткізуі және ұлттық құндылықтарды танытуы технология арқылы толық орындала алмайды. Сондықтан қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында жасанды интеллектіні енгізудің негізгі қағидасы – педагогикалық мақсаттың технологиядан жоғары тұруы.

Сабақ барысында қолданылатын кез келген жасанды интеллект құралы «Бұл технология оқу мақсатына жетуге қалай көмектеседі?» деген сұраққа нақты жауап беруі қажет. Егер ол оқушының ойлануын жеңілдетіп қана қоймай, оқу әрекетін қысқартып, дайын жауап алуға итермелесе, оны қолдану тәсілін қайта қарастырған

жөн. Ал егер жасанды интеллект оқушының ізденуіне, салыстыруына, дәлелдеуіне, қате табуына, қайта жазуына немесе өз ойын тереңдетуіне мүмкіндік берсе, онда технология оқу сапасын арттыратын маңызды ресурсқа айналады.

Жасанды интеллектіні қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында тиімді қолдану үшін мұғалім оны сабақ құрылымына жүйелі түрде енгізуі қажет. Технологияны тек қызығушылық тудыратын қосымша құрал ретінде пайдалану уақытша нәтиже беруі мүмкін, ал оны оқу мақсаттарымен байланыстырып қолдану тұрақты педагогикалық әсер қалыптастырады. Мысалы, сабақтың бастапқы кезеңінде жасанды интеллект арқылы проблемалық сұрақ немесе болжам ұсынылып, оқушылар сол пікірге қатысты өз көзқарастарын білдіре алады. Негізгі бөлімде мәтінмен жұмыс, салыстыру, талдау немесе шығармашылық тапсырмалар орындалса, сабақ соңында оқушылар жасанды интеллект берген жауап пен өз қорытындыларын салыстырып, рефлексия жасай алады. Мұндай жүйелілік технологияны оқу үдерісінің табиғи бөлігіне айналдырады.

Қазақ тілі сабағында жасанды интеллектіні оқу, жазу, тыңдау және сөйлеу дағдыларын бір-бірімен байланыстыра дамытуға бағыттауға болады. Мысалы, оқушы белгілі бір тақырыптағы мәтінді оқып, оның негізгі идеясын анықтайды, кейін жасанды интеллект ұсынған қысқаша мазмұнмен салыстырады. Одан кейін мәтін мазмұны бойынша ауызша пікір білдіріп, соңында шағын эссе немесе қорытынды жазады. Осылайша бір ғана цифрлық құрал бірнеше тілдік дағдының дамуына ықпал етеді. Ең бастысы, оқушының өзі белсенді әрекет етеді, ал жасанды интеллект көмекші рөл атқарады.

Тілдік норма мен сөз мәдениетін қалыптастыруда да технологияны ұтымды қолдануға болады. Мұғалім жасанды интеллект құрастырған мәтіннен стильдік, лексикалық немесе грамматикалық кемшіліктерді тапқызу арқылы оқушының тілдік сезімталдығын арттыра алады. Оқушылар орынсыз қолданылған сөздерді, калька түріндегі тіркестерді, мағынасы сәйкес келмейтін сөйлемдерді анықтап, оларды қазақ тілінің табиғи қолданысына сәйкес түзетеді. Мұндай тапсырмалар әсіресе редакциялау дағдысын дамытуда тиімді. Оқушы дайын ережені жаттап қана қоймай, оны нақты мәтінге қолданады.

Қазақ әдебиеті сабақтарында жасанды интеллектіні шығарманың тарихи және мәдени контекстін түсіндіруге де пайдалануға болады. Белгілі бір шығарма жазылған дәуірдің қоғамдық жағдайы, салт-дәстүр ерекшелігі, тарихи оқиғалары туралы қысқаша мәлімет алу оқушының мәтінді түсінуіне көмектеседі. Бірақ мұндай ақпарат қосымша түсініктеме қызметін атқаруы тиіс. Әдеби шығарманың өзін оқудың орнына жасанды интеллект берген мазмұндамаға сүйену оқушыны мәтіннің көркемдік табиғатынан алыстатады. Сондықтан мұғалім технология арқылы алынған мәліметті шығарманың түпнұсқасымен байланыстырып отыруы қажет.

Әдеби кейіпкерлерді салыстыру кезінде де жасанды интеллект пайдалы ресурс бола алады. Мысалы, оқушылар екі кейіпкердің мінез-құлқы, құндылықтары мен шешімдерін өздері талдайды. Кейін жасанды интеллект ұсынған салыстырумен танысып, өз жұмыстарымен салыстырады. Қай тұстары сәйкес келетіні, қандай ерекшеліктер ескерілмей қалғаны және қандай пікірмен келіспейтіні талқыланады. Осындай тапсырмалар оқушының әдеби талдау дағдысын жетілдіріп, өз пікіріне сыртқы ақпарат арқылы қайта қарауға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллектіні шығармашылық қабілетті дамытуда қолданудың тағы бір жолы – идеяны түрлендіру. Мысалы, белгілі бір әдеби шығарманың оқиғасын қазіргі заман жағдайына бейімдеу, кейіпкерге жаңа жағдаят ұсыну немесе автор идеясын басқа жанрда жеткізу тапсырмаларын ұйымдастыруға болады. Жасанды интеллект бірнеше ықтимал бағыт ұсынуы мүмкін, бірақ оқушы олардың ішінен біреуін тандап, оны өз ойымен дамытады. Мұнда технология шығармашылық ойдың бастауы ретінде қызмет етеді, ал негізгі авторлық шешім оқушының өзіне тиесілі болады.

Сонымен қатар оқушыларға жасанды интеллект жауабының сапасын бағалауды арнайы үйрету маңызды. Бұл үшін мұғалім қарапайым бағалау өлшемдерін ұсына алады: жауаптың тақырыпқа сәйкестігі, тілдік дұрыстығы, логикалық жүйелілігі, дәлелдің болуы, деректің сенімділігі және ұлттық-мәдени мазмұнның дұрыс берілуі. Осындай өлшемдер арқылы оқушы жасанды интеллект берген материалды тек қабылдамай, оны сараптауға үйренеді. Бұл дағды цифрлық сауаттылықтың маңызды бөлігіне айналады.

Жасанды интеллектіні бағалау үдерісінде қолданғанда да жауапкершілік қажет. Мұғалім технологияны оқушының жұмысын толық бағалайтын негізгі құрал ретінде пайдаланбағаны жөн. Себебі тілдік және шығармашылық жұмысты бағалау кезінде контекст, оқушының даму динамикасы, авторлық ойы, стильдік ерекшелігі және тапсырманың мақсаты ескерілуі тиіс. Жасанды интеллект белгілі бір критерийлер бойынша ұсыныс бере алады, бірақ түпкілікті педагогикалық шешімді мұғалім қабылдайды. Бұл мұғалімнің кәсіби жауапкершілігін сақтайды.

Оқушының жасанды интеллект көмегін қандай деңгейде пайдаланғанын анықтау үшін жұмысты тек соңғы нәтиже бойынша бағаламай, орындау үдерісін де есепке алу қажет. Мысалы, оқушының алғашқы нұсқасы, түзетілген мәтіні, пайдаланған сұраныстары, жасалған өзгерістер және қысқаша рефлексиясы қарастырылуы мүмкін. Бұл тәсіл оқушының нақты қандай жұмыс атқарғанын көрсетуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар ол жасанды интеллектіні жауапты және ашық пайдалануға ынталандырады.

Мұғалім үшін де рефлексия маңызды. Әр сабақтан кейін қандай тапсырма тиімді болғанын, жасанды интеллект қай тұста көмектескенін, қай жерде оқушылар дайын жауапқа тым тәуелді болғанын талдау қажет. Осы бақылау негізінде келесі сабақтардағы тапсырмалар жетілдіріледі. Технология үнемі өзгеріп отыратындықтан, оны қолдану әдістемесі де тұрақты түрде жаңартылып отыруы тиіс.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің тәрбиелік әлеуеті өте жоғары. Сондықтан жасанды интеллектіні қолдану барысында ұлттық құндылықтарды, ана тіліне құрметті, әдеби мұраға жауапкершілікті және адамгершілік ұстанымдарды сақтау ерекше маңызға ие. Технология оқушының тілдік ортасын байытып, әдеби шығарманы тереңірек тануға көмектесуі тиіс. Егер ол оқушыны қысқа жауапқа, дайын мазмұндамаға немесе механикалық көшірмеге үйретсе, пәннің негізгі мақсаты әлсірейді.

Осы себепті мұғалім жасанды интеллект құралдарын оқушының интеллектуалдық белсенділігін арттыратын тапсырмалармен байланыстыруы қажет. Мәселен, «Жасанды интеллект жауабындағы үш әлсіз тұсты тап», «Берілген пікірді шығармадан алынған екі дәлелмен толықтыр», «Ұсынылған мәтінді қазақ тілінің табиғи қолданысына бейімдеп қайта жаз», «Екі жауаптың қайсысы сенімді екенін түсіндір» сияқты тапсырмалар өте тиімді. Мұндай тапсырмалар оқушыны технологиямен бәсекелесуге емес, оны саналы басқаруға үйретеді.

Жасанды интеллектіні жауапты қолдануды қалыптастыруда ата-аналармен және мектеп қауымдастығымен өзара байланыс та маңызды. Оқушылардың үй тапсырмаларын орындау кезінде жасанды интеллектіні қалай пайдаланатыны жөнінде ортақ түсінік болуы керек. Егер мектепте нақты талаптар қалыптасып, мұғалімдер бірізді ұстаным ұстанса, оқушылар да технологияны әділ әрі саналы пайдалануға үйренеді. Бұл үшін жасанды интеллектіні қолданудың қарапайым ережелерін мектеп деңгейінде түсіндіру пайдалы.

Болашақта жасанды интеллект құралдарының мүмкіндігі бұдан да кеңейсе түсетіні анық. Сондықтан қазіргі білім беру жүйесінің міндеті – оқушыны тек белгілі бір платформаны пайдалануға үйрету емес, өзгермелі технологиялық ортада дұрыс шешім қабылдай алатын тұлға қалыптастыру. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтары бұл үдерісте ерекше орын алады. Себебі тіл – ойлаудың, ал әдебиет – адамдық құндылықтарды түсінудің негізгі құралы. Жасанды интеллект қаншалықты жетілдірілгенімен, адамның жеке тәжірибесі, эмоциялық қабылдауы, шығармашылық талғамы және рухани пайымы толықтай алгоритмге ауыстырылмайды.

Сондықтан жасанды интеллектіні қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында енгізудің негізгі бағыты адам мен технологияның мүмкіндіктерін үйлестіруге негізделуі тиіс. Технология ақпаратты жылдам өңдеп, нұсқа ұсынса, оқушы сол ақпаратты түсініп, бағалап, таңдау жасап, шығармашылық тұрғыдан өңдейді. Мұғалім осы үдерістің педагогикалық мағынасын қамтамасыз етеді. Нәтижесінде жасанды интеллект оқу сапасын арттыруға көмектесетін құралға айналып, оқушының жеке ойлау қабілеті мен авторлық дауысы сақталады.

Қорытынды. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында жасанды интеллектіні тиімді және жауапты қолдану қазіргі білім беру үдерісінің маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Бұл технология мұғалімге оқу материалдарын түрлендіруге, сараланған тапсырмалар дайындауға, жедел кері байланыс ұйымдастыруға және сабақтың мазмұнын байытуға мүмкіндік береді. Оқушы үшін жасанды интеллект мәтінді талдау, идея іздеу, жазылымды жетілдіру, тілдік қателерді анықтау және бірнеше көзқарасты салыстыру құралы бола алады.

Сонымен қатар жасанды интеллектіні пайдалану белгілі бір педагогикалық және этикалық жауапкершілікті талап етеді. Оқушы технологиядан алынған ақпаратты тексеруге, дайын жауапты механикалық түрде қабылдамауға, жеке деректерін қорғауға, авторлық құқықты құрметтеуге және академиялық адалдық қағидаларын сақтауға үйренуі тиіс. Мұғалімнің міндеті – жасанды интеллектіні қолдануға жай ғана рұқсат беру немесе тыйым салу емес, оны қандай жағдайда, қандай мақсатпен және қандай шекте қолдану тиімді екенін көрсету.

Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында жасанды интеллект ешқашан көркем мәтінді оқу, өз бетінше ойлау, пікір білдіру және шығармашылық жазу әрекеттерінің орнын алмастырмауы керек. Керісінше, ол осы әрекеттерді тереңдететін қосымша құрал ретінде қызмет етуі қажет. Оқушының өзіндік пікірі, тілдік талғамы, ұлттық дүниетанымы және шығармашылық дербестігі әрқашан бірінші орында болуы тиіс.

Осы тұрғыдан алғанда, жасанды интеллектіні тиімді әрі жауапты қолдану қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мазмұнын жаңғыртып қана қоймай, оқушылардың ақпараттық, тілдік, зерттеушілік және сыни ойлау дағдыларын кешенді дамытуға жағдай жасайды. Мұндай сабақтарда оқушы технологияны тұтынушы ғана емес, оны саналы түрде басқара алатын, ақпаратты саралайтын, өз ойын дәлелді жеткізетін және рухани-мәдени құндылықтарды бағалайтын тұлға ретінде қалыптасады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. UNESCO. *Guidance for Generative AI in Education and Research*. Paris: UNESCO, 2023.
2. UNESCO. *AI Competency Framework for Teachers*. Paris: UNESCO, 2024.
3. UNESCO. *AI Competency Framework for Students*. Paris: UNESCO, 2024.
4. European Commission. *Ethical Guidelines on the Use of Artificial Intelligence and Data in Teaching and Learning for Educators*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022.
5. OECD. *Digital Education Outlook 2023: Towards an Effective Digital Education Ecosystem*. Paris: OECD Publishing, 2023.
6. Holmes W., Bialik M., Fadel C. *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.
7. Luckin R., Holmes W., Griffiths M., Forcier L. B. *Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education*. London: Pearson, 2016.
8. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Жалпы орта білім беру деңгейінің қазақ тілі мен әдебиеті пәндері бойынша үлгілік оқу бағдарламалары. Астана.
9. Қазақ тілін оқыту әдістемесі бойынша педагогикалық және ғылыми-әдістемелік еңбектер.

10. Қазақ әдебиетін оқытуда цифрлық технологияларды, медиасауаттылық пен заманауи білім беру құралдарын қолдануға арналған ғылыми-әдістемелік материалдар.

"АДАЛ АЗАМАТ" ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНЕ КІРІКТІРУ

Чинбаева Майра Гапуовна

Абай облысы білім басқармасының Үржар ауданы білім бөлімінің "Б.Тұрлыханов атындағы орта мектеп-бақшасы" КММ директорының тәрбие ісі жөніндегі орынбасары

Аннотация. Мақалада «Адал азамат» біртұтас тәрбие бағдарламасының негізгі құндылықтарын білім беру үдерісіне жүйелі кіріктірудің маңызы мен практикалық тетіктері қарастырылады. Қазіргі білім беру кеңістігінде оқушыға сапалы білім берумен

қатар, оның азаматтық жауапкершілігін, отаншылдығын, адалдығын, еңбекқорлығын, құқықтық мәдениетін, ынтымақтастық және жасампаздық дағдыларын қалыптастыру маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда «Адал азамат» бағдарламасында айқындалған тәуелсіздік және отаншылдық, бірлік және ынтымақ, әділдік және жауапкершілік, заң және тәртіп, еңбекқорлық және кәсіби біліктілік, жасампаздық және жаңашылдық құндылықтарын оқу мен тәрбие жұмысынан бөлек қарастырмай, мектептің тұтас білім беру ортасына енгізу қажеттілігі арта түседі. Мақалада құндылықтарды пән мазмұнына, сынып сағаттарына, әлеуметтік жобаларға, оқушылардың өзін-өзі басқаруына, ата-аналармен жұмысқа, кәсіптік бағдар мен қоғамдық пайдалы еңбекке кіріктіру жолдары сипатталады. Сонымен қатар директорының тәрбие ісі жөніндегі орынбасарының осы жұмысты үйлестірудегі, педагогтерге әдістемелік қолдау көрсетудегі, тәрбие жұмысының сапасын бақылау мен мектеп қауымдастығының ортақ құндылықтық ортасын қалыптастырудағы рөліне назар аударылады.

Қазіргі мектептің міндеті білім алушыға белгілі бір көлемде білім берумен ғана шектелмейді. Қоғамға өз елінің тарихы мен мәдениетін құрметтейтін, жауапкершілікті сезінетін, еңбекті бағалайтын, заңды сақтайтын, әділ шешім қабылдауға ұмтылатын және қоғамның дамуына үлес қосуға дайын тұлға қажет. Сондықтан білім беру үдерісіндегі тәрбие жұмысы жекелеген мерекелер мен жоспарлы іс-шаралардың жиынтығы ретінде емес, баланың күнделікті өміріне әсер ететін тұтас жүйе ретінде ұйымдастырылуы тиіс. «Адал азамат» біртұтас тәрбие бағдарламасы осы міндетті жүзеге асыруға бағытталған жүйелі негіздердің бірі болып отыр. Бағдарламаның қазіргі мазмұны білім беру ұйымдарындағы тәрбие жұмысын ұлттық және азаматтық құндылықтар төңірегінде біріктіруге, мектеп, отбасы және қоғам арасындағы байланысты күшейтуге бағытталған.

«Адал азамат» ұғымының мәні ең алдымен адамның өзінің іс-әрекеті үшін жауап беруімен, қоғам алдындағы міндетін түсінуімен, адал еңбек етуімен және елдің ортақ игілігіне үлес қосуға ұмтылуымен байланысты. Білім беру жағдайында мұндай қасиеттерді бір сабақпен немесе бір тәрбие сағатымен қалыптастыру мүмкін емес. Құндылық баланың күнделікті тәжірибесіне айналған кезде ғана оның мінез-құлқына орнығады. Егер мектепте жауапкершілік туралы айтылып, бірақ оқушыға нақты жауапкершілік жүктелмесе, еңбекқорлық насихатталып, алайда еңбектің нәтижесін сезінуге мүмкіндік берілмесе, әділдік түсіндіріліп, мектеп өміріндегі шешімдерде баланың пікірі ескерілмесе, құндылық тәрбиесінің әсері төмендейді. Сондықтан құндылықтарды білім беру үдерісіне кіріктіру дегеніміз – оларды мәтін түрінде жазып қою емес, білім алушы күнделікті көретін, сезінетін және өзі орындайтын нақты әрекеттерге айналдыру.

Бағдарлама мазмұнында ұлттың жаңа келбетін қалыптастыруға бағытталған алты негізгі құндылық айқындалады: тәуелсіздік және отаншылдық, бірлік және ынтымақ, әділдік және жауапкершілік, заң және тәртіп, еңбекқорлық және кәсіби біліктілік, жасампаздық және жаңашылдық. Бұл құндылықтар бір-бірінен бөлек тұрған ұғымдар емес. Мысалы, отаншылдық жауапкершілікпен, жауапкершілік еңбекқорлықпен, еңбекқорлық кәсіби біліктілікпен, ал жасампаздық жаңашылдықпен өзара сабақтасып жатады. Сондықтан мектептің тәрбие жүйесінде оларды кешенді түрде қарастырған дұрыс.

Тәуелсіздік және отаншылдық құндылығын қалыптастыру тек мемлекеттік мерекелер кезінде рәміздерді дәріптеумен шектелмеуі тиіс. Отаншылдық баланың туған жерге қамқорлығынан, ана тілін құрметтеуінен, мектеп мүлкіне ұқыпты қарауынан, ел тарихына қызығушылығынан, қоғамдық іске белсенді қатысуынан басталады. Тарих, қазақ тілі мен әдебиеті, география, музыка, көркем еңбек сабақтарында ұлттық мұра, тарихи тұлғалар, елдің табиғи және мәдени байлығы туралы материалдармен жұмыс жасау оқушының туған елге қатынасын тереңдете алады. Ал тәрбие жұмысында өлкетану экспедициялары, тарихи орындарға саяхат, мектеп музейімен жұмыс, туған өлкенің белгілі тұлғаларымен кездесу, экологиялық акциялар мен зерттеу жобалары осы құндылықты іс жүзінде сезінуге мүмкіндік береді.

Бірлік және ынтымақ құндылығы мектептің психологиялық ахуалымен тікелей байланысты. Оқушы бірлік туралы қанша ақпарат алғанымен, егер өзі оқитын сыныпта кемсіту, шеттету немесе өзара сыйламаушылық кездессе, айтылған сөздің тәрбиелік ықпалы төмендейді. Сондықтан мектепте ынтымақтастыққа негізделген орта қалыптастыру барлық педагогтің ортақ міндеті болуы қажет. Топтық тапсырмалар, бірлескен әлеуметтік жобалар, тәлімгерлік, еріктілік, үлкен сынып оқушыларының кішілерге

қолдау көрсетуі, шығармашылық және спорттық командалардың жұмысы балалардың ортақ мақсатқа жету тәжірибесін қалыптастырады. Бірлік дегеніміз барлық адамның бірдей болуы емес, әртүрлі пікір мен ерекшеліктерді құрметтей отырып бірлесіп әрекет ете алу екенін білім алушы нақты тәжірибе арқылы түсінуі маңызды.

Әділдік және жауапкершілік құндылығын қалыптастыруда мектептегі ортақ талаптардың түсінікті әрі баршаға бірдей қолданылуы маңызды. Оқушы өз міндетін түсініп қана қоймай, қабылдаған шешімінің салдарын да сезіне білуі керек. Сынып кезекшілігі, топтық жобадағы жеке міндет, мектептегі өзін-өзі басқару жұмысы, қоғамдық шараны ұйымдастыру, волонтерлік бастамалар баланың жауапкершілігін тәжірибе арқылы қалыптастырады. Мысалы, оқушы мектептегі қайырымдылық немесе экологиялық акцияға тек қатысушы ретінде емес, оны жоспарлаушы, ақпарат таратушы немесе нәтижесін қорытындылаушы ретінде тартылса, өзінің ортақ іске қосқан үлесін сезінеді.

Әділдік ұғымын да күнделікті мектеп өмірімен байланыстыру қажет. Бағалаудағы ашықтық, жарыстардағы әділ төрелік, оқушылар арасындағы келіспеушілікті екі тарапты тыңдау арқылы шешу, өзін-өзі басқару ұйымдарындағы шешімдерді ашық талқылау – барлығы әділдік мәдениетін қалыптастырады. Осы тұрғыдан қарағанда директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасары тәрбие жұмыстарын ұйымдастырушы ғана емес, мектептегі құндылықтардың нақты тәжірибеге айналуын үйлестіруші тұлға болуы тиіс.

Заң және тәртіп құндылығы да тыйымдар мен жазалау шараларына ғана құрылмауы керек. Оқушы ереженің не үшін қажет екенін, құқық пен міндеттің өзара байланысын және тәртіптің ортақ қауіпсіздік пен сыйластыққа қызмет ететінін түсінген жағдайда ғана саналы құқықтық мәдениет қалыптасады. Мектептің ішкі тәртіп ережелерін түсіндіру кезінде балалардың жас ерекшелігіне сәйкес мысалдар келтіру, жағдаяттарды талқылау, құқықтық сауаттылыққа арналған кездесулер, қауіпсіздік сабақтары мен пікірталастар ұйымдастыру нәтижелі болады. Заң мен тәртіп құндылығы мектеп ауласында, қоғамдық орында, интернет кеңістігінде және жол қозғалысында жауапты әрекет ету дағдысымен сабақтасуы қажет.

Еңбекқорлық және кәсіби біліктілік құндылығы оқушының еңбекке деген көзқарасын қалыптастыруды көздейді. Баланың кез келген жетістіктің артында күш-жігер, уақыт, табандылық және үнемі іздену тұрғанын түсінуі маңызды. Мектепте еңбектің әр түріне құрмет көрсету, түрлі мамандық өкілдерімен кездесу, кәсіпорындарға экскурсия, шеберлік сабақтары, кәсіптік бағдар беру жобалары, мектеп ауласын абаттандыру, шығармашылық және зерттеушілік жұмыстар осы бағыттың мазмұнын кеңейтеді. Балаларға тек беделді деп саналатын мамандықтарды емес, қоғамға қажетті әр еңбектің маңызын түсіндіру қажет.

Еңбек тәрбиесі мектеп өмірінің күнделікті мәдениетінен басталады. Өз жұмыс орнын реттеу, тапсырманы уақытында орындау, бастаған істі аяқтау, ортақ кеңістіктің тазалығына үлес қосу, өзгенің еңбегін құрметтеу – болашақ кәсіби жауапкершіліктің алғашқы белгілері. Егер білім алушы осы қарапайым әрекеттерге тұрақты дағдыланса, еңбекқорлық ұғымы ол үшін тек тәрбие сағатында айтылатын сөз емес, өмірлік мінезге айнала бастайды.

Жасампаздық және жаңашылдық құндылығы қазіргі білім беру жағдайында ерекше маңызға ие. Қоғам дайын шешімді орындаушыдан гөрі мәселені көріп, оны шешудің жаңа жолын ұсына алатын белсенді тұлғаны қажет етеді. Сондықтан мектеп оқушыға тек білімді қабылдау емес, оны қолдану, зерттеу, тәжірибе жасау, сұрақ қою, идея ұсыну мүмкіндігін беруі керек. Жобалық жұмыс, ғылыми зерттеу, дебат, робототехника, шығармашылық шеберханалар, мектеп медиасы, әлеуметтік бастамалар мен стартап элементтері оқушының жасампаздық қабілетін дамытуға ықпал етеді.

Құндылықтарды білім беру үдерісіне тиімді кіріктірудің басты қағидаларының бірі – оқу мен тәрбиенің бірлігін сақтау. Тәрбие тек директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасары мен сынып жетекшісінің міндеті деген түсінік нәтижелі жүйе құруға кедергі келтіреді. Әр пән мұғалімі өзінің сабақ мазмұны арқылы белгілі бір құндылықты дамытуға мүмкіндік алады. Математика сабағында дәлдік пен жауапкершілік, тарихта отаншылдық пен тарихи сана, әдебиетте адамгершілік пен әділдік, жаратылыстануда табиғатқа жауапты қатынас, дене шынықтыруда тәртіп пен командалық бірлік, информатикада цифрлық жауапкершілік пен жаңашылдық қалыптастыруға болады. Осылайша құндылық пәнге сырттан қосылған қосымша тақырып емес, оқыту мазмұнының тәрбиелік әлеуеті ретінде көрінуі тиіс.

Құндылықтарды бала бойына сіңіруде олардың мәнін түсіндіру, нақты әрекетке қатыстыру және сол әрекетке эмоционалдық қатынас қалыптастырудың өзара байланысы маңызды. Ресми түсіндірулерде де бағдарлама құндылықтарды танымдық, практикалық және эмоционалдық компоненттер арқылы меңгертуді көздейтіні атап көрсетілген. Демек, оқушы «жауапкершілік деген не?» деген сұраққа жауап беріп қана қоймай, өзі жауапты әрекет жасап, оның нәтижесін сезінуі қажет. Осы кезде ғана құндылық тұрақты мінез-құлыққа айнала бастайды.

Директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасары үшін негізгі міндеттердің бірі – осы жұмыстардың барлығын бір ортақ мақсатқа жұмылдыру. Жылдық тәрбие жоспары, сынып жетекшілерінің жұмысы, пән мұғалімдерінің тәрбиелік әлеуеті, психолог пен әлеуметтік педагог қызметі, кітапхана, оқушылар парламенті, ата-аналар қауымдастығы мен әлеуметтік серіктестердің мүмкіндігі өзара үйлестірілгенде ғана мектепте шынайы құндылықтық орта қалыптасады. Сондықтан «Адал азамат» құндылықтарын кіріктіру жекелеген іс-шара санын көбейту емес, мектептің тәрбие жүйесін мазмұндық тұрғыдан бір арнаға біріктіруді білдіреді.

«Адал азамат» құндылықтарын білім беру үдерісіне кіріктіруде мектептің тәрбие жұмысын тек жоспар бойынша өткізілетін іс-шаралармен шектеуге болмайды. Құндылықтар оқушы мектеп табалдырығын аттаған сәттен бастап оның күнделікті әрекетінен, педагогтердің қарым-қатынас мәдениетінен, сыныптағы

психологиялық ахуалдан, мектептің ішкі тәртібінен және балаларға берілетін жауапкершіліктен көрініс табуы тиіс. 2025–2026 оқу жылынан бастап «Адал азамат» бағдарламасы еліміздің білім беру ұйымдарындағы тәрбие жұмысының бірыңғай негізі ретінде қолданылып, мектеп, ата-ана және қоғам арасындағы серіктестікті нығайтуға бағытталды. Осыған байланысты директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасары мектептегі тәрбиелік органның барлық құрамдас бөлігінің өзара байланыста жұмыс істеуін қамтамасыз етуге ерекше назар аударуы қажет.

Құндылықтарды кіріктірудің нәтижелі жолдарының бірі – әрбір оқу пәнінің тәрбиелік әлеуетін тиімді пайдалану. Сабақ барысында білім алушы тек пәндік білім алып қана қоймай, белгілі бір өмірлік көзқарас пен мінез-құлық үлгілерін де меңгереді. Мысалы, әдеби шығарманы талдау кезінде кейіпкердің іс-әрекетіне баға беру арқылы әділдік, жауапкершілік, адамгершілік мәселелерін қарастыруға болады. Тарих сабағында ел тәуелсіздігі, тарихи тұлғалардың қызметі мен халықтың бірлігі туралы материалдар отаншылдық құндылығын тереңдетеді. Математика мен жаратылыстану пәндері дәлдікке, жүйелілікке, еңбекті соңына дейін орындауға үйретсе, информатика сабағында ақпаратты жауапкершілікпен қолдану, авторлық құқықты сақтау, цифрлық ортадағы әдеп мәселелерін қарастыруға мүмкіндік бар.

Бұл жерде мұғалім сабақтың мазмұнын жасанды түрде тәрбие тақырыбына бұрып жібермеуі тиіс. Құндылық оқу материалының мазмұнынан табиғи түрде туындағанда ғана оқушы оны дұрыс қабылдайды. Мысалы, мәтін кейіпкерінің таңдауы талқыланса, «Сен оның орнында болсаң қандай шешім қабылдай едің?», «Оның әрекеті кімге әсер етті?», «Жауапкершілік таныту дегенді осы жағдайдан қалай байқауға болады?» деген сұрақтар баланы дайын жауапты қайталауға емес, ойлануға жетелейді. Осы тәсіл арқылы құндылықтық тәрбие баланың сыни ойлауымен және өмірлік тәжірибесімен байланысады.

Сынып сағаттары да «Адал азамат» құндылықтарын меңгертудің маңызды алаңы болып табылады. Дегенмен сынып сағаты ұзақ баяндама тыңдайтын немесе мұғалім ғана сөйлейтін форматта өтпеуі керек. Оқушыларды пікірталасқа, жағдаяттық тапсырмаларға, рөлдік ойындарға, шағын жобаларға тарту тәрбие сағатының әсерін күшейтеді. Мәселен, «Адалдық қиын жағдайда қалай көрінеді?», «Жауапкершілік пен еркіндіктің арасында қандай байланыс бар?», «Ортақ тәртіп не үшін қажет?» сияқты сұрақтарды нақты өмірлік мысалдармен талқылау балалардың өз көзқарасын қалыптастыруына мүмкіндік береді.

Құндылықтарды күнделікті тәрбие тәжірибесімен байланыстыру мақсатында қысқа әрі жүйелі форматтарды да қолдануға болады. Бағдарлама аясында білім беру ұйымдарында сабақ пен сыныптан тыс жұмыстың өзара сабақтастығына, қысқа тәрбиелік әңгімелерге, ұлттық мәдени элементтерге және оқушының мектептен тыс тәжірибесін кеңейтуге мән берілген. Мұндай жұмыстар формалды есеп үшін емес, баламен тұрақты әңгімелесу мәдениетін қалыптастыру үшін жүргізілгені маңызды. Мысалы, күн басталған кезде сынып жетекшісі бірнеше минут ішінде жауапкершілік, әдеп, қауіпсіздік, еңбек немесе қарым-қатынас туралы өмірлік жағдаятты талқылай алады. Қысқа болғанымен, жүйелі ұйымдастырылған жұмыс уақыт өте баланың белгілі бір құндылыққа көзқарасын қалыптастырады.

Оқушылардың өзін-өзі басқару ұйымдары «Адал азамат» құндылықтарын тәжірибе арқылы меңгертудің тиімді құралдарының бірі бола алады. Оқушы парламенті немесе мектеп кеңесі тек мерекелік шараларды ұйымдастыратын құрылым ретінде қалмай, балалардың мектеп өміріне қатысты бастамаларын талқылайтын ортаға айналуы қажет. Оқушылар мектеп ауласын көркейту, кітап оқу мәдениетін арттыру, кіші сыныптарға тәлімгерлік көрсету, экологиялық жобалар ұйымдастыру, қайырымдылық және волонтерлік бастамаларды жүзеге асыру сияқты жұмыстарға қатыса алады. Мұндай әрекеттерде бала бастама ұсынуды, жоспар жасауды, міндет бөлуді, шешім қабылдауды және нәтиже үшін жауап беруді үйренеді.

Өзін-өзі басқарудағы маңызды қағидалардың бірі – формалдылықтан арылу. Егер мектеп президенті немесе парламент мүшелері тек атау үшін сайланып, нақты жұмысқа тартылмаса, оқушы жауапкершілік тәжірибесін сезіне алмайды. Сондықтан педагогтер балаларға белгілі бір шешім қабылдауға, идея ұсынуға және оны жүзеге асыруға нақты мүмкіндік бергені дұрыс. Әрине, бұл жұмыс ересектердің педагогикалық қолдауымен жүргізіледі. Бірақ негізгі бастама мен әрекеттің бір бөлігі оқушыға тиесілі болуы маңызды.

Қоғамдық пайдалы және волонтерлік қызмет те адал азаматқа тән қасиеттерді қалыптастыруға ықпал етеді. Қарт адамдарға көмек көрсету, мектеп кітапханасындағы кітаптарды реттеу, табиғатты қорғау акцияларына қатысу, жануарларға қамқорлық жасау, мектеп ауласын таза ұстау, кіші сынып оқушыларына қолдау көрсету сияқты қарапайым әрекеттер балаға өз еңбегінің өзгеге пайдасын сезінуге мүмкіндік береді. Мұндай жұмыстарды міндеттеу немесе жарысқа айналдырудан гөрі, оның әлеуметтік мәнін түсіндіру маңызды. Оқушы «Мен бұл жұмысты не үшін істедім?», «Оның кімге пайдасы тиді?», «Мен қандай жауапкершілік алдым?» деген сұрақтарға жауап бере алса, тәрбиелік нәтиже тереңдей түседі.

Еңбекқорлық пен кәсіби біліктілікті қалыптастыруда кәсіптік бағдар жұмысының мазмұнын да жаңаша қарастыруға жөн. Кәсіптік бағдар тек жоғары сыныпта мамандық таңдауға арналған тест өткізумен шектелмеуі керек. Бастауыш сыныптан бастап түрлі кәсіптің қоғамдағы орны туралы түсінік қалыптастыруға болады. Орта және жоғары буында мамандармен кездесулер, өндіріс орындарына, колледждер мен жоғары оқу орындарына экскурсиялар, кәсіптік сынамалар, жобалық тапсырмалар ұйымдастыру тиімді. Оқушы белгілі бір мамандықтың сыртқы тартымдылығын ғана емес, оған қажетті білімді, тәртіпті, жауапкершілікті және кәсіби этиканы түсінуі қажет.

Осы бағытта ата-аналардың тәжірибесін де тиімді пайдалануға болады. Мектепте «Ата-анамның мамандығы», «Бір күндік кәсіби танысу», «Маманмен сұхбат» сияқты кездесулер ұйымдастырылып, әртүрлі кәсіп иелері өз жұмысының ерекшелігін түсіндіре алады. Бұл жерде мамандықтарды беделіне қарай бөлуге

емес, адал еңбектің қоғам үшін маңызын көрсетуге басымдық берген дұрыс. Техникалық жұмысшының, дәрігердің, мұғалімнің, құрылысшының, жүргізушінің, инженердің немесе кәсіпкердің еңбегі қоғамның қалыпты қызмет етуіне өзіндік үлес қосатынын бала түсінуі керек.

Ата-анамен серіктестік «Адал азамат» бағдарламасының маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Ресми түсіндірулерде де мектеп, ата-ана және қоғам арасындағы өзара байланысты күшейту бағдарлама мақсатының құрамдас бөлігі ретінде көрсетіледі. Егер мектеп бір құндылықты насихаттап, отбасында оған мүлде басқа көзқарас қалыптасса, баланың бойында тұрақты мінез-құлық дағдысын дамыту қиындайды. Сондықтан ата-аналар жиналысының мазмұнын тек үлгерім мен тәртіп мәселесін талқылаумен шектемей, бала тәрбиесіндегі ортақ ұстанымдарды қарастыруға бағыттау қажет.

Ата-аналармен жұмыста «Баланың жауапкершілігін қалай қалыптастырамыз?», «Отбасындағы еңбек тәрбиесі», «Жасөспіріммен сенімді қарым-қатынас», «Цифрлық ортадағы қауіпсіздік пен жауапкершілік», «Адалдықты талап етуден бұрын қалай үлгі көрсетеміз?» сияқты тақырыптарды талқылау пайдалы. Мұндай кездесулерді дәріс түрінде ғана емес, пікір алмасу, жағдаяттарды шешу, шағын тренинг немесе ата-аналардың тәжірибе бөлісуі форматында өткізуге болады. Ең маңыздысы – ата-ананы мектептің сыртқы бақылаушысы ретінде емес, тәрбие жұмысының серіктесі ретінде қабылдау.

Отбасы мен мектеп арасындағы байланыс тек мәселе туындаған кезде орнамауы тиіс. Оқушының жетістігі, қоғамдық бастамасы, жақсы ісі немесе жауапты әрекеті туралы ата-анаға жағымды кері байланыс беру де үлкен тәрбиелік маңызға ие. Әдетте ата-анамен байланыс тәртіп бұзылғанда немесе оқу үлгерімі төмендегенде жиілейді. Ал баланың жақсы әрекеті де назарға алынғанда, ата-ана мен мектеп арасындағы сенім нығаяды, оқушы өзінің жағымды ісінің бағаланатынын сезінеді.

Заң және тәртіп құндылығын жүзеге асыруда құқық бұзушылықтың алдын алу жұмысы тек қорқыту мен жазалау тәсіліне негізделмеуі керек. Оқушы өз құқығын, міндетін, әрекетінің салдарын түсінуі қажет. Мектеп инспекторы, психолог, әлеуметтік педагог, сынып жетекшісі және ата-ананың жұмысы өзара үйлескен жағдайда профилактикалық жұмыстың нәтижесі артады. Құқықтық сауаттылыққа арналған кездесулерде өмірден алынған жағдаяттарды талдау, интернеттегі жауапкершілік, буллинг пен кибербуллингтің салдары, бөтен мүлікке құрмет, қоғамдық орындардағы тәртіп мәселелері қарастырылуы мүмкін.

Оқушыға тек «болмайды» деген тыйымды айту жеткіліксіз. Неліктен белгілі бір әрекетке жол берілмейтінін және оның басқа адамның құқығына қалай әсер ететінін түсіндіру маңызды. Мысалы, сыныптас баланың суретін рұқсатсыз әлеуметтік желіге жариялаудың неге дұрыс еместігін жеке дерек пен адамның жеке кеңістігін құрметтеу тұрғысынан талқылау қажет. Осылайша құқықтық тәрбие заң атауларын жаттатудан күнделікті өмірдегі жауапты мінез-құлықты қалыптастыруға ауысады.

Мектептегі қауіпсіздік мәселесі де «Адал азамат» құндылықтарымен тығыз байланысты. Қауіпсіз орта тек бейнебақылау немесе кезекшілік жүйесі арқылы қалыптаспайды. Білім алушы өз қауіпсіздігі мен өзгенің қауіпсіздігіне жауапкершілікпен қарауды үйренуі тиіс. Жол қозғалысы, өрт қауіпсіздігі, төтенше жағдай, интернеттегі қауіп, бейтаныс адамдармен қарым-қатынас, зиянды әдеттердің алдын алу мәселелері баланың жасына сай және нақты әрекет алгоритмдері арқылы түсіндірілгені дұрыс.

Жасампаздық пен жаңашылдықты қолдауда мектеп оқушылардың идеяларын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін орта қалыптастыруы қажет. «Мектебімді қалай жақсартамын?», «Қоршаған ортаны қорғауға қандай үлес қоса аламыз?», «Мектептегі пайдалы жаңа бастама қандай болуы мүмкін?» деген сұрақтар негізінде шағын жобалар ұйымдастыруға болады. Бір топ оқушы қалдықтарды сұрыптау идеясын ұсынса, екінші топ кітап алмасу бұрышын, үшінші топ мектеп медиасын немесе қайырымдылық жобасын қолға алуы мүмкін. Оқушы өз идеясын нақты іске айналдырған кезде жасампаздық құндылығының мазмұнын тәжірибе арқылы түсінеді.

Мектеп медиасы да құндылықтарды насихаттаудың және балалардың белсенділігін дамытудың тиімді алаңы бола алады. Мектеп газеті, подкаст, жаңалықтар бұрышы, бейнерепортаж немесе әлеуметтік желідегі ресми парақша арқылы оқушылар жақсы бастамаларды, еріктілік жұмыстарын, білім мен өнердегі жетістіктерді көрсете алады. Сонымен бірге олар ақпараттың шынайылығын тексеру, авторлық құқықты сақтау, сұхбат алу, адамның жеке кеңістігін құрметтеу сияқты медиамәдениет талаптарын меңгереді. Бұл жұмыс жауапкершілік пен жасампаздықты қатар дамытуға мүмкіндік береді.

Директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасары аталған бағыттарды үйлестіру кезінде педагогикалық ұжыммен жүйелі әдістемелік жұмыс жүргізуі қажет. Сынып жетекшілеріне дайын іс-шара жоспарын таратып беру жеткіліксіз. Құндылықтарды сабаққа және сыныптан тыс жұмысқа қалай табиғи енгізуге болатынын бірлесіп талқылау, тиімді тәжірибелермен бөлісу, педагогикалық кеңестер мен әдістемелік отырыстарда нақты жағдайларды қарастыру маңызды. Әр педагог «осы іс-шарада қандай құндылық қалыптасады?» деген сұрақпен қатар, «оқушы оны қандай нақты әрекет арқылы сезінеді?» деген сұраққа жауап бере алуы тиіс.

Тәрбие жұмысының нәтижесін өткізілген іс-шара саны бойынша ғана бағалау да жеткіліксіз. Ондаған кездесу немесе акция өткізу оқушы мінез-құлқында өзгеріс болғанын автоматты түрде білдірмейді. Сондықтан бақылауда балалардың қоғамдық белсенділігіне, жауапкершілік алуына, мектеп ережесін саналы сақтауына, өзара қарым-қатынас мәдениетіне, әлеуметтік бастамаларға қатысуына назар аудару қажет. Сауалнама, бақылау, оқушы және ата-анамен кері байланыс, өзін-өзі басқару жұмысының нәтижелері тәрбие жүйесінің сапасы туралы анағұрлым мазмұнды ақпарат бере алады.

Осылай ұйымдастырылған жұмыс барысында «Адал азамат» құндылықтары жеке тәрбие сағаттарының тақырыбы болып қана қалмай, мектептің өмір салтына біртіндеп ене бастайды. Оқушы адалдықты сөзден емес, әділ бағалаудан; жауапкершілікті түсіндіруден емес, сеніп тапсырылған міндеттен; еңбекқорлықты ұраннан

емес, өз еңбегінің нәтижесінен; бірлікті баяндаудан емес, ортақ жұмыстан; отаншылдықты мерекелік шарадан ғана емес, туған жеріне жасаған нақты қамқорлығынан сезінгенде тәрбие жұмысының өмірмен байланысы күшейеді.

«Адал азамат» құндылықтарын білім беру үдерісіне кіріктіруде мектептің тәрбие жұмысын тек жоспар бойынша өткізілетін іс-шаралармен шектеуге болмайды. Құндылықтар оқушы мектеп табалдырығын аттаған сәттен бастап оның күнделікті әрекетінен, педагогтердің қарым-қатынас мәдениетінен, сыныптағы психологиялық ахуалдан, мектептің ішкі тәртібінен және балаларға берілетін жауапкершіліктен көрініс табуы тиіс. 2025–2026 оқу жылынан бастап «Адал азамат» бағдарламасы еліміздің білім беру ұйымдарындағы тәрбие жұмысының бірыңғай негізі ретінде қолданылып, мектеп, ата-ана және қоғам арасындағы серіктестікті нығайтуға бағытталды. Осыған байланысты директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасары мектептегі тәрбиелік ортаның барлық құрамдас бөлігінің өзара байланыста жұмыс істеуін қамтамасыз етуге ерекше назар аударуы қажет.

Құндылықтарды кіріктірудің нәтижелі жолдарының бірі – әрбір оқу пәнінің тәрбиелік әлеуетін тиімді пайдалану. Сабақ барысында білім алушы тек пәндік білім алып қана қоймай, белгілі бір өмірлік көзқарас пен мінез-құлық үлгілерін де меңгереді. Мысалы, әдеби шығарманы талдау кезінде кейіпкердің іс-әрекетіне баға беру арқылы әділдік, жауапкершілік, адамгершілік мәселелерін қарастыруға болады. Тарих сабағында ел тәуелсіздігі, тарихи тұлғалардың қызметі мен халықтың бірлігі туралы материалдар отаншылдық құндылығын тереңдетеді. Математика мен жаратылыстану пәндері дәлдікке, жүйелілікке, еңбекті соңына дейін орындауға үйретсе, информатика сабағында ақпаратты жауапкершілікпен қолдану, авторлық құқықты сақтау, цифрлық ортадағы әдеп мәселелерін қарастыруға мүмкіндік бар.

Бұл жерде мұғалім сабақтың мазмұнын жасанды түрде тәрбие тақырыбына бұрып жібермеуі тиіс. Құндылық оқу материалының мазмұнынан табиғи түрде туындағанда ғана оқушы оны дұрыс қабылдайды. Мысалы, мәтін кейіпкерінің таңдауы талқыланса, «Сен оның орнында болсаң қандай шешім қабылдай едің?», «Оның әрекеті кімге әсер етті?», «Жауапкершілік таныту дегенді осы жағдайдан қалай байқауға болады?» деген сұрақтар баланы дайын жауапты қайталауға емес, ойлануға жетелейді. Осы тәсіл арқылы құндылықтық тәрбие баланың сыни ойлауымен және өмірлік тәжірибесімен байланысады.

Сынып сағаттары да «Адал азамат» құндылықтарын меңгертудің маңызды алаңы болып табылады. Дегенмен сынып сағаты ұзақ баяндама тыңдайтын немесе мұғалім ғана сөйлейтін форматта өтпеуі керек. Оқушыларды пікірталасқа, жағдаяттық тапсырмаларға, рөлдік ойындарға, шағын жобаларға тарту тәрбие сағатының әсерін күшейтеді. Мәселен, «Адалдық қиын жағдайда қалай көрінеді?», «Жауапкершілік пен еркіндіктің арасында қандай байланыс бар?», «Ортақ тәртіп не үшін қажет?» сияқты сұрақтарды нақты өмірлік мысалдармен талқылау балалардың өз көзқарасын қалыптастыруына мүмкіндік береді.

Құндылықтарды күнделікті тәрбие тәжірибесімен байланыстыру мақсатында қысқа әрі жүйелі форматтарды да қолдануға болады. Бағдарлама аясында білім беру ұйымдарында сабақ пен сыныптан тыс жұмыстың өзара сабақтастығына, қысқа тәрбиелік әңгімелерге, ұлттық мәдени элементтерге және оқушының мектептен тыс тәжірибесін кеңейтуге мән берілген. Мұндай жұмыстар формалды есеп үшін емес, баламен тұрақты әңгімелесу мәдениетін қалыптастыру үшін жүргізілгені маңызды. Мысалы, күн басталған кезде сынып жетекшісі бірнеше минут ішінде жауапкершілік, әдеп, қауіпсіздік, еңбек немесе қарым-қатынас туралы өмірлік жағдаятты талқылай алады. Қысқа болғанымен, жүйелі ұйымдастырылған жұмыс уақыт өте баланың белгілі бір құндылыққа көзқарасын қалыптастырады.

Оқушылардың өзін-өзі басқару ұйымдары «Адал азамат» құндылықтарын тәжірибе арқылы меңгертудің тиімді құралдарының бірі бола алады. Оқушы парламенті немесе мектеп кеңесі тек мерекелік шараларды ұйымдастыратын құрылым ретінде қалмай, балалардың мектеп өміріне қатысты бастамаларын талқылайтын ортаға айналуы қажет. Оқушылар мектеп ауласын көркейту, кітап оқу мәдениетін арттыру, кіші сыныптарға тәлімгерлік көрсету, экологиялық жобалар ұйымдастыру, қайырымдылық және волонтерлік бастамаларды жүзеге асыру сияқты жұмыстарға қатыса алады. Мұндай әрекеттерде бала бастама ұсынуды, жоспар жасауды, міндет бөлуді, шешім қабылдауды және нәтиже үшін жауап беруді үйренеді.

Өзін-өзі басқарудағы маңызды қағидалардың бірі – формалдылықтан арылу. Егер мектеп президенті немесе парламент мүшелері тек атау үшін сайланып, нақты жұмысқа тартылмаса, оқушы жауапкершілік тәжірибесін сезіне алмайды. Сондықтан педагогтер балаларға белгілі бір шешім қабылдауға, идея ұсынуға және оны жүзеге асыруға нақты мүмкіндік бергені дұрыс. Әрине, бұл жұмыс ересектердің педагогикалық қолдауымен жүргізіледі. Бірақ негізгі бастама мен әрекеттің бір бөлігі оқушыға тиесілі болуы маңызды.

Қоғамдық пайдалы және волонтерлік қызмет те адал азаматқа тән қасиеттерді қалыптастыруға ықпал етеді. Қарт адамдарға көмек көрсету, мектеп кітапханасындағы кітаптарды реттеу, табиғатты қорғау акцияларына қатысу, жануарларға қамқорлық жасау, мектеп ауласын таза ұстау, кіші сынып оқушыларына қолдау көрсету сияқты қарапайым әрекеттер балаға өз еңбегінің өзгеге пайдасын сезінуге мүмкіндік береді. Мұндай жұмыстарды міндеттеу немесе жарысқа айналдырудан гөрі, оның әлеуметтік мәнін түсіндіру маңызды. Оқушы «Мен бұл жұмысты не үшін істедім?», «Оның кімге пайдасы тиді?», «Мен қандай жауапкершілік алдым?» деген сұрақтарға жауап бере алса, тәрбиелік нәтиже тереңдей түседі.

Еңбекқорлық пен кәсіби біліктілікті қалыптастыруда кәсіптік бағдар жұмысының мазмұнын да жаңаша қарастырған жөн. Кәсіптік бағдар тек жоғары сыныпта мамандық таңдауға арналған тест өткізумен шектелмеуі керек. Бастауыш сыныптан бастап түрлі кәсіптің қоғамдағы орны туралы түсінік қалыптастыруға болады. Орта және жоғары буында мамандармен кездесулер, өндіріс орындарына, колледждер мен жоғары оқу орындарына

экскурсиялар, кәсіптік сынамалар, жобалық тапсырмалар ұйымдастыру тиімді. Оқушы белгілі бір мамандықтың сыртқы тартымдылығын ғана емес, оған қажетті білімді, тәртіпті, жауапкершілікті және кәсіби этиканы түсінуі қажет.

Осы бағытта ата-аналардың тәжірибесін де тиімді пайдалануға болады. Мектепте «Ата-анамның мамандығы», «Бір күндік кәсіби танысу», «Маманмен сұхбат» сияқты кездесулер ұйымдастырылып, әртүрлі кәсіп иелері өз жұмысының ерекшелігін түсіндіре алады. Бұл жерде мамандықтарды беделіне қарай бөлуге емес, адал еңбектің қоғам үшін маңызын көрсетуге басымдық берген дұрыс. Техникалық жұмысшының, дәрігердің, мұғалімнің, құрылысшының, жүргізушінің, инженердің немесе кәсіпкердің еңбегі қоғамның қалыпты қызмет етуіне өзіндік үлес қосатынын бала түсінуі керек.

Ата-анамен серіктестік «Адал азамат» бағдарламасының маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Ресми түсіндірулерде де мектеп, ата-ана және қоғам арасындағы өзара байланысты күшейту бағдарлама мақсатының құрамдас бөлігі ретінде көрсетіледі. Егер мектеп бір құндылықты насихаттап, отбасында оған мүлде басқа көзқарас қалыптасса, баланың бойында тұрақты мінез-құлық дағдысын дамыту қиындайды. Сондықтан ата-аналар жиналысының мазмұнын тек үлгерім мен тәртіп мәселесін талқылаумен шектемей, бала тәрбиесіндегі ортақ ұстанымдарды қарастыруға бағыттау қажет.

Ата-аналармен жұмыста «Баланың жауапкершілігін қалай қалыптастырамыз?», «Отбасындағы еңбек тәрбиесі», «Жасөспіріммен сенімді қарым-қатынас», «Цифрлық ортадағы қауіпсіздік пен жауапкершілік», «Адалдықты талап етуден бұрын қалай үлгі көрсетеміз?» сияқты тақырыптарды талқылау пайдалы. Мұндай кездесулерді дәріс түрінде ғана емес, пікір алмасу, жағдаяттарды шешу, шағын тренинг немесе ата-аналардың тәжірибе бөлісуі форматында өткізуге болады. Ең маңыздысы – ата-ананы мектептің сыртқы бақылаушысы ретінде емес, тәрбие жұмысының серіктесі ретінде қабылдау.

Отбасы мен мектеп арасындағы байланыс тек мәселе туындаған кезде орнамауы тиіс. Оқушының жетістігі, қоғамдық бастамасы, жақсы ісі немесе жауапты әрекеті туралы ата-анаға жағымды кері байланыс беру де үлкен тәрбиелік маңызға ие. Әдетте ата-анамен байланыс тәртіп бұзылғанда немесе оқу үлгерімі төмендегенде жиілейді. Ал баланың жақсы әрекеті де назарға алынғанда, ата-ана мен мектеп арасындағы сенім нығаяды, оқушы өзінің жағымды ісінің бағаланатынын сезінеді.

Заң және тәртіп құндылығын жүзеге асыруда құқық бұзушылықтың алдын алу жұмысы тек қорқыту мен жазалау тәсіліне негізделмеуі керек. Оқушы өз құқығын, міндетін, әрекетінің салдарын түсінуі қажет. Мектеп инспекторы, психолог, әлеуметтік педагог, сынып жетекшісі және ата-ананың жұмысы өзара үйлескен жағдайда профилактикалық жұмыстың нәтижесі артады. Құқықтық сауаттылыққа арналған кездесулерде өмірден алынған жағдаяттарды талдау, интернеттегі жауапкершілік, буллинг пен кибербуллингтің салдары, бөтен мүлікке құрмет, қоғамдық орындардағы тәртіп мәселелері қарастырылуы мүмкін.

Оқушыға тек «болмайды» деген тыйымды айту жеткіліксіз. Неліктен белгілі бір әрекетке жол берілмейтінін және оның басқа адамның құқығына қалай әсер ететінін түсіндіру маңызды. Мысалы, сыныптас баланың суретін рұқсатсыз әлеуметтік желіге жариялаудың неге дұрыс еместігін жеке дерек пен адамның жеке кеңістігін құрметтеу тұрғысынан талқылау қажет. Осылайша құқықтық тәрбие заң атауларын жаттатудан күнделікті өмірдегі жауапты мінез-құлықты қалыптастыруға ауысады.

Мектептегі қауіпсіздік мәселесі де «Адал азамат» құндылықтарымен тығыз байланысты. Қауіпсіз орта тек бейнебақылау немесе кезекшілік жүйесі арқылы қалыптаспайды. Білім алушы өз қауіпсіздігі мен өзгенің қауіпсіздігіне жауапкершілікпен қарауды үйренуі тиіс. Жол қозғалысы, өрт қауіпсіздігі, төтенше жағдай, интернеттегі қауіп, бейтаныс адамдармен қарым-қатынас, зиянды әдеттердің алдын алу мәселелері баланың жасына сай және нақты әрекет алгоритмдері арқылы түсіндірілгені дұрыс.

Жасампаздық пен жаанашылдықты қолдауда мектеп оқушылардың идеяларын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін орта қалыптастыруы қажет. «Мектебімді қалай жақсартамын?», «Қоршаған ортаны қорғауға қандай үлес қоса аламыз?», «Мектептегі пайдалы жаңа бастама қандай болуы мүмкін?» деген сұрақтар негізінде шағын жобалар ұйымдастыруға болады. Бір топ оқушы қалдықтарды сұрыптау идеясын ұсынса, екінші топ кітап алмасу бұрышын, үшінші топ мектеп медиасын немесе қайырымдылық жобасын қолға алуы мүмкін. Оқушы өз идеясын нақты іске айналдырған кезде жасампаздық құндылығының мазмұнын тәжірибе арқылы түсінеді.

Мектеп медиасы да құндылықтарды насихаттаудың және балалардың белсенділігін дамытудың тиімді алаңы бола алады. Мектеп газеті, подкаст, жаңалықтар бұрышы, бейнерепортаж немесе әлеуметтік желідегі ресми парақша арқылы оқушылар жақсы бастамаларды, еріктілік жұмыстарын, білім мен өнердегі жетістіктерді көрсете алады. Сонымен бірге олар ақпараттың шынайылығын тексеру, авторлық құқықты сақтау, сұхбат алу, адамның жеке кеңістігін құрметтеу сияқты медиамадениет талаптарын меңгереді. Бұл жұмыс жауапкершілік пен жасампаздықты қатар дамытуға мүмкіндік береді.

Директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасары аталған бағыттарды үйлестіру кезінде педагогикалық ұжыммен жүйелі әдістемелік жұмыс жүргізуі қажет. Сынып жетекшілеріне дайын іс-шара жоспарын таратып беру жеткіліксіз. Құндылықтарды сабаққа және сыныптан тыс жұмысқа қалай табиғи енгізуге болатынын бірлесіп талқылау, тиімді тәжірибелермен бөлісу, педагогикалық кеңестер мен әдістемелік отырыстарда нақты жағдайларды қарастыру маңызды. Әр педагог «осы іс-шарада қандай құндылық қалыптасады?» деген сұрақпен қатар, «оқушы оны қандай нақты әрекет арқылы сезінеді?» деген сұраққа жауап бере алуы тиіс.

Тәрбие жұмысының нәтижесін өткізілген іс-шара саны бойынша ғана бағалау да жеткіліксіз. Ондаған кездесу немесе акция өткізу оқушы мінез-құлқында өзгеріс болғанын автоматты түрде білдірмейді. Сондықтан бақылауда балалардың қоғамдық белсенділігіне, жауапкершілік алуына, мектеп ережесін саналы сақтауына,

өзара қарым-қатынас мәдениетіне, әлеуметтік бастамаларға қатысуына назар аудару қажет. Сауалнама, бақылау, оқушы және ата-анамен кері байланыс, өзін-өзі басқару жұмысының нәтижелері тәрбие жүйесінің сапасы туралы анағұрлым мазмұнды ақпарат бере алады.

Осылай ұйымдастырылған жұмыс барысында «Адал азамат» құндылықтары жеке тәрбие сағаттарының тақырыбы болып қана қалмай, мектептің өмір салтына біртіндеп ене бастайды. Оқушы адалдықты сөзден емес, әділ бағалаудан; жауапкершілікті түсіндіруден емес, сеніп тапсырылған міндеттен; еңбекқорлықты ұраннан емес, өз еңбегінің нәтижесінен; бірлікті баяндаудан емес, ортақ жұмыстан; отаншылдықты мерекелік шарадан ғана емес, туған жеріне жасаған нақты қамқорлығынан сезінгенде тәрбие жұмысының өмірмен байланысы күшейеді.

«Адал азамат» құндылықтарын білім беру үдерісіне жүйелі кіріктіруде мектептің ішкі мәдениеті мен педагогтің жеке үлгісі шешуші рөл атқарады. Оқушы үшін құндылық туралы айтылған сөзден гөрі күнделікті көретін әрекет әсерлі болады. Егер педагог уәдесінде тұрса, әр балаға әділ қарым-қатынас жасаса, уақытты бағаласа, өз міндетіне жауапкершілікпен қараса және қателігін мойындай білсе, оқушы сол мінез-құлықты табиғи түрде қабылдайды. Сондықтан құндылыққа негізделген тәрбие ең алдымен ересектердің өз әрекетінен басталуы тиіс. Мектеп ұжымы ортақ талаптарды ұстанғанда ғана оқушының бойында тұрақты мінез-құлық үлгілері қалыптасады.

Құндылықтық ортаны қалыптастыруда мектеп басшылығының басқарушылық ұстанымы да маңызды. Директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасары тәрбие жұмысын ұйымдастырумен қатар, мектептегі барлық қатысушыны ортақ мақсатқа жұмылдыратын үйлестіруші болуы қажет. Сынып жетекшілері, пән мұғалімдері, педагог-психолог, әлеуметтік педагог, кітапханашы, тәлімгер, қосымша білім беру педагогтері және ата-аналар бір бағытта жұмыс істеген жағдайда ғана тәрбие жұмысы жүйелі сипат алады. Әр қызметкер өз жұмысында қандай құндылықты қалыптастыратынын және оны нақты қандай әрекет арқылы жүзеге асыратынын түсінуі маңызды.

Мектептің жылдық тәрбие жоспарын құру кезінде іс-шаралар санын көбейтуден гөрі олардың мазмұндық сабақтастығына мән берген дұрыс. Бір айда бірнеше тақырыпты үстірт қамтығаннан гөрі белгілі бір құндылықты түрлі әрекет арқылы тереңдету тиімді. Мысалы, жауапкершілік құндылығын қалыптастыру барысында сынып сағатында жағдаят талданса, пәндік сабақта жауапты шешім қабылдауға байланысты тапсырма орындалып, оқушылар парламентінде нақты міндет жүктеліп, отбасында балаға белгілі бір тұрақты жауапкершілік берілсе, нәтиже анағұрлым жоғары болады. Осылайша бір құндылық мектеп пен отбасының әртүрлі ортасында бекітіледі.

Тәрбие ісі жөніндегі орынбасар үшін мониторинг пен рефлексия жұмысы да маңызды. Тәрбие нәтижесін тек өткізілген іс-шара саны, фотосурет немесе есеп көлемі арқылы анықтау жеткіліксіз. Негізгі сұрақ – өткізілген жұмыс баланың мінез-құлқына, қарым-қатынасына және жауапкершілігіне қалай әсер етті? Оқушылар өз бастамаларын ұсына бастады ма? Мектеп мүлкіне ұқыпты қарай ма? Бір-біріне көмектесуге дайын ба? Өз міндетін уақытында орындай ма? Қақтығысты күш қолданбай шешуге талпына ма? Осындай көрсеткіштер тәрбие жұмысының шынайы нәтижесін бағалауға мүмкіндік береді.

Оқушылардан тұрақты кері байланыс алу да тәрбиелік ортаны жетілдіруге көмектеседі. Мысалы, тоқсан соңында қысқа рефлексия жүргізіп, «Осы тоқсанда қандай пайдалы іс жасадың?», «Қай тапсырма саған жауапкершілікті сезінуге көмектесті?», «Мектеп өмірінде нені өзгерткің келеді?», «Қандай жақсы істі жалғастырғың келеді?» деген сұрақтар беруге болады. Мұндай сұрақтар оқушыға өзінің әрекетін бағалауға, жетістігін байқауға және алдағы мақсатын анықтауға мүмкіндік береді.

Құндылықтық тәрбие барысында мадақтау тәсіліне де назар аудару қажет. Оқушыны тек жоғары баға, жарыстағы жеңіс немесе олимпиада нәтижесі үшін ғана емес, жауапкершілігі, адалдығы, өзгеге көмегі, еңбекқорлығы мен бастамашылдығы үшін де қолдау маңызды. «Сен тапсырманы уақытында орындадың», «Досыңа көмек көрсеткенің маңызды болды», «Қателігінді мойындап, оны түзетуге тырыстың», «Ортақ іске жауапкершілікпен қатыстың» деген нақты кері байланыс балаға қандай әрекетінің құнды екенін түсіндіреді. Бұл сыртқы марапаттан гөрі ішкі мотивацияны қалыптастыруға ықпал етеді.

Адалдық құндылығын қалыптастыруда академиялық адалдық мәселесіне де ерекше көңіл бөлу қажет. Оқушы дайын жауапты көшіру, өзгенің жұмысын иемдену, интернеттен алынған материалды авторын көрсетпей пайдалану сияқты әрекеттердің тек ереже бұзу емес, адалдық қағидасына қайшы екенін түсінуі тиіс. Мұғалімдер оқушыға өз жұмысын орындаудың, қателесуден қорықпаудың және нәтижеге өз күшімен жетудің маңызын түсіндіруі қажет. Бұл жерде жазалаудан бұрын түсіндіру және дұрыс әрекеттің үлгісін көрсету тиімді.

Цифрлық кеңістіктегі адалдық пен жауапкершілік те қазіргі тәрбие жұмысының маңызды бөлігі. Оқушылар әлеуметтік желіде немесе мессенджерде ақпарат таратқанда оның шынайылығын тексеру, өзгенің жеке мәліметін рұқсатсыз жарияламау, қорлау мен мазақтауға жол бермеу, авторлық құқықты сақтау сияқты қағидаларды білуі тиіс. Бұл талаптар тек информатика сабағында емес, тәрбие сағаттарында, ата-аналар жиналысында және мектеп медиасының жұмысында да қарастырылғаны дұрыс.

Жоғары сынып оқушыларымен пікірталас және дебат форматын қолдану әділдік, заң, жауапкершілік және азаматтық позицияны қалыптастыруға көмектеседі. Дебат барысында оқушы өз ойын дәлелдеуді, қарсы пікірді тыңдауды, дерекке сүйенуді және қарсыласын құрметтеуді үйренеді. Мұндай ортада адамның пікірі мен жеке тұлғасын ажырата білу мәдениеті қалыптасады. Қоғамдық мәселелерді талқылау кезінде бір-бірін кемсітуге емес, дәлелге сүйенуге үйрету болашақ азаматтық мәдениеттің негізін қалайды.

Оқушылардың шығармашылық және зерттеу жобалары да «Адал азамат» құндылықтарын кіріктірудің тиімді формасы. Мысалы, «Менің туған өлкемнің еңбек адамдары», «Мектебіміздің тарихы», «Отбасымдағы еңбек дәстүрі», «Таза аула – ортақ жауапкершілік», «Жергілікті экологиялық мәселені шешу жолдары» сияқты тақырыптар бойынша жоба дайындау барысында оқушы зерттейді, сұхбат алады, дерек жинайды, талдайды және қорытынды жасайды. Мұндай жұмыс білім мен тәрбиені табиғи түрде біріктіреді.

Туған өлкені зерттеуге бағытталған жұмыстар тәуелсіздік және отаншылдық құндылығын тереңдетеді. Оқушы туған жерінің тарихын, белгілі тұлғаларын, мәдени ескерткіштерін, табиғи ерекшеліктерін таныған сайын елге деген қатынасы нақты мазмұнмен толығады. Мектеп музейінің жұмысын жандандыру, жергілікті тарихшылармен кездесу, ауыл немесе қала тарихына байланысты экспедициялар ұйымдастыру, өлкетану материалдарын жинақтау – осы бағыттағы тиімді жұмыстардың бірі.

Ұлттық мәдениет пен дәстүрді дәріптеу де «Адал азамат» құндылықтарының тәрбиелік әлеуетін күшейтеді. Ұлттық ойындар, қолөнер, домбыра, халық ауыз әдебиеті, салт-дәстүр, ұлттық тағамдар мен тарихи мұра туралы танымдық жобалар оқушыға өз мәдениетін терең түсінуге мүмкіндік береді. Бұл жұмыстарды тек мерекелік сипатта емес, жүйелі түрде жүргізу маңызды. Ұлттық құндылықтарды қазіргі өмірмен байланыстыра түсіндіру олардың тәрбиелік ықпалын арттырады.

Мектеп кітапханасы да құндылықтарды қалыптастырудың маңызды орталығы болуы тиіс. «Бір ай – бір кітап», оқырман конференциясы, әдеби кейіпкерлердің әрекетін талдау, кітап алмасу бұрышы, авторлармен кездесу және оқушылардың кітап туралы пікір бөлісуі адамгершілік, еңбекқорлық, әділдік және жауапкершілік мәселелерін көркем шығарма арқылы түсінуге мүмкіндік береді. Кітаптағы кейіпкердің таңдауын талдау барысында оқушы өз өміріндегі ұқсас жағдайларға да ой жүгірте алады.

«Адал азамат» құндылықтарын дамытуда мектеп пен жергілікті қауымдастық арасындағы байланысқа да мән беру қажет. Мәдениет үйлері, кітапханалар, музейлер, спорт ұйымдары, кәсіпорындар, жоғары оқу орындары, құқық қорғау және төтенше жағдай қызметтерімен бірлескен жұмыс балалардың өмірлік тәжірибесін кеңейтеді. Мұндай серіктестік оқушыға мектепте алған білімінің қоғамдағы нақты қызметпен байланысын көруге көмектеседі.

Мектеп түлектерін тәрбие жұмысына тарту да нәтижелі болуы мүмкін. Өртүрлі салада еңбек етіп жүрген түлектер оқушылармен кездесіп, өз тәжірибесі, мамандық таңдауы, еңбектің маңызы және кездескен қиындықтары туралы әңгімелей алады. Мұндай кездесулерде жасанды жетістік бейнесін көрсетуден гөрі нақты еңбек, табандылық және жауапкершілік туралы шынайы тәжірибе пайдалы.

Инклюзивті және қолайлы мектеп ортасы бірлік пен ынтымақ құндылығының нақты көрінісі болуы тиіс. Әрбір оқушы өзінің жеке ерекшелігіне қарамастан мектеп қауымдастығының толыққанды мүшесі екенін сезінуі қажет. Құрдастарын кемсітуге, мазақтауға немесе шеттетуге жол бермеу, өзара көмек мәдениетін қалыптастыру – мектептің басты тәрбиелік міндеттерінің бірі. Баланың өзгешелікті қалыпты қабылдауы азаматтық мәдениеттің маңызды бөлігі болып табылады.

Мектептегі дау-жанжалдарды шешу тәсілі де құндылық тәрбиесіне тікелей әсер етеді. Қақтығыс болған жағдайда тек кінәліні іздеп, жазалаумен шектелмей, оқушыларға мәселенің себебін түсінуге, өз әрекетінің басқа адамға әсерін бағалауға және қарым-қатынасты қалпына келтіруге мүмкіндік берген жөн. Диалог, медиация элементтері, кешірім сұрау, келтірілген зиянды қалпына келтіру сияқты тәсілдер жауапкершілікті тереңірек сезінуге көмектеседі.

Адал азамат тәрбиелеуде психологиялық саулық та назардан тыс қалмауы тиіс. Өзін бағалай алатын, эмоциясын басқара білетін, қажет кезде көмек сұрайтын бала жауапты шешім қабылдауға бейім болады. Сондықтан мектеп психологының жұмысы тәрбие жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылуы қажет. Эмоционалдық сауаттылық, күйзелісті басқару, өзара құрмет, достық пен жеке шекара туралы жұмыстар оқушының әлеуметтік жауапкершілігін күшейтеді.

Директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасары осы жұмыстардың барлығын үйлестіре отырып, педагогтер арасында тәжірибе алмасу мәдениетін де қалыптастыруы керек. Бір сынып жетекшісінің тиімді әдісі басқа сыныптарға таратылып, жақсы жобалар мектеп деңгейінде қолдау тапса, ұжымдық тәжірибе қалыптасады. Әдістемелік отырыстарда «қанша шара өткіздік?» деген сұрақтан гөрі «қай тәсіл оқушының мінез-құлқына әсер етті?» деген мәселені талқылау пайдалы.

Тәрбие жұмысында сабақтастық та маңызды. Бастауыш сыныпта қарапайым тәртіп, адалдық, еңбек, достық дағдылары қалыптасса, орта буында жауапкершілік, қоғамдық белсенділік, құқықтық мәдениет кеңейтіліп, жоғары сыныпта азаматтық таңдау, кәсіби жауапкершілік, қоғамдық бастама және саналы шешім қабылдау деңгейіне көтерілуі тиіс. Осылайша бір құндылық әр жас кезеңінде күрделеніп, баланың даму ерекшелігіне сәйкес мазмұнмен толықтырылып отырады.

Нәтижесінде «Адал азамат» құндылықтарын білім беру үдерісіне кіріктіру мектептегі тәрбие жұмысын жаңа сапалық деңгейге көтеруге мүмкіндік береді. Бұл жерде басты нәтиже – іс-шараның көптігі емес, оқушының мінез-құлқындағы өзгеріс. Бала өзіне және өзгеге жауапкершілікпен қарай бастаса, еңбекті бағаласа, заңды саналы түрде сақтаса, әділ шешімге ұмтылса, туған елінің дамуына үлес қосуды маңызды деп қабылдаса, тәрбие жұмысы нақты нәтижеге жетті деп айтуға болады.

Қорытынды. «Адал азамат» құндылықтарын білім беру үдерісіне кіріктіру – қазіргі мектептің тәрбие жұмысын жүйелі және мазмұнды ұйымдастырудың маңызды бағыты. Тәуелсіздік және отаншылдық, бірлік және ынтымақ, әділдік және жауапкершілік, заң және тәртіп, еңбекқорлық және кәсіби біліктілік, жасампаздық

және жаңашылдық сияқты құндылықтар баланың жеке қасиеттерін қалыптастырумен қатар, оның қоғамдағы жауапты азамат ретінде дамуына негіз болады.

Бұл құндылықтарды қалыптастыру бір реттік акциялар немесе мерекелік шаралар арқылы жүзеге аспайды. Олар сабақта, сынып сағатында, қоғамдық жобала, отбасылық тәрбиеде, мектептің ішкі тәртібінде, мұғалімнің жеке үлгісінде және оқушының күнделікті әрекетінде тұрақты көрініс табуы тиіс. Құндылықтың бала бойына орнығуы үшін оны түсіндірумен қатар тәжірибеде қолдануға мүмкіндік беру қажет. Оқушы жауапкершілікті нақты міндет атқару арқылы, адалдықты өз еңбегі арқылы, бірлікті ортақ іс барысында, отаншылдықты туған жеріне қамқорлық жасау арқылы сезінгенде ғана тәрбие нәтижелі болады.

Директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасары осы үдерісті үйлестіруші негізгі тұлғалардың бірі болып табылады. Оның міндеті – тәрбие жоспарын кұрумен шектелмей, мектептің барлық педагогикалық және әлеуметтік ресурстарын ортақ құндылықтар төңірегінде біріктіру. Сынып жетекшісі, пән мұғалімі, педагог-психолог, әлеуметтік педагог, ата-ана, оқушылар парламенті және әлеуметтік серіктестер бір бағытта жұмыс істегенде ғана тұрақты тәрбиелік орта қалыптасады.

Тәрбие жұмысының тиімділігін бағалауда өткізілген шараның санына емес, оқушының мінез-құлқындағы, қарым-қатынасындағы және жауапкершілігіндегі өзгеріске мән беру қажет. Мектепте адалдық, әділдік, еңбек, өзара құрмет, заңға бағыну және бастамашылдық күнделікті мәдениеттің бір бөлігіне айналған жағдайда «Адал азамат» идеясы нақты мазмұнға ие болады.

Демек, «Адал азамат» құндылықтарын білім беру үдерісіне кіріктіру – жас ұрпақты тек білімді ғана емес, елінің болашағына жауапкершілікпен қарайтын, адал еңбекті бағалайтын, заң мен тәртіпті құрметтейтін, ұлттық құндылықтарды сақтай отырып жаңашылдыққа ұмтылатын тұлға етіп тәрбиелеудің маңызды шарты. Мұндай тәрбие жүйесі мектеп пен отбасының, педагог пен оқушының, қоғам мен білім беру ұйымының ортақ жауапкершілігіне негізделуі тиіс. Сонда ғана білім беру ұйымы білім беретін мекеме ғана емес, ел болашағына қызмет ететін саналы, еңбекқор, жауапты және жасампаз азамат қалыптастыратын әлеуметтік ортаға айналады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы.
2. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. «Адал азамат» біртұтас тәрбие бағдарламасы.
3. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Орта білім беру ұйымдарында тәрбие жұмысын ұйымдастыру жөніндегі әдістемелік ұсынымдар.
4. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдарында тәрбие жұмысын ұйымдастыруға арналған нормативтік-әдістемелік материалдар.
5. Байтұрсынұлы А. Ақ жол. – Алматы.
6. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы.
7. Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. – Алматы.
8. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі. – Алматы: Санат.
9. Қожахметова К. Қазақ этнопедагогикасы: әдіснамасы, теориясы, практикасы. – Алматы.
10. Әбенбаев С. Тәрбие теориясы мен әдістемесі. – Алматы.
11. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы.
12. Қазақстан Республикасының білім беру ұйымдарындағы тәрбие жұмысына арналған оқу-әдістемелік құралдар.

ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ МОТИВАЦИИ УЧАЩИХСЯ К ИЗУЧЕНИЮ РУССКОГО ЯЗЫКА

Джунусова Мадина Уалихановна

Жамбыл облысы Жуалы ауданы

№14 Бейімбет Майлин атындағы орта мектебі

Орыс тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі

Аннотация. В статье рассматриваются возможности использования цифровых технологий как эффективного средства повышения учебной мотивации учащихся к изучению русского языка. Особое внимание уделяется роли современных образовательных платформ, интерактивных заданий, мультимедийных ресурсов, электронных приложений, игровых технологий и элементов искусственного интеллекта в организации учебного процесса. Раскрывается значение цифровой образовательной среды для формирования познавательного интереса, самостоятельности, коммуникативной компетенции и функциональной грамотности школьников. Анализируются педагогические условия эффективного применения цифровых инструментов на уроках русского языка, а также преимущества сочетания традиционных методов обучения с современными информационно-коммуникационными технологиями. Подчеркивается, что цифровизация образования не должна сводиться к механическому использованию технических средств, а должна быть направлена на

повышение качества обучения, активизацию познавательной деятельности и создание условий для личностного развития каждого учащегося.

Современное образование развивается в условиях интенсивной цифровизации общества. Информационные технологии стали неотъемлемой частью повседневной жизни школьников, оказывая значительное влияние на способы получения информации, общения, познания окружающего мира и организации учебной деятельности. Сегодня учащийся воспринимает большое количество информации через электронные устройства, социальные сети, видеоматериалы, мобильные приложения и различные цифровые сервисы. В связи с этим перед педагогом возникает важная задача — использовать возможности цифровой среды не только как дополнительный технический ресурс, но и как средство формирования устойчивого интереса к изучаемому предмету.

Особую актуальность данный вопрос приобретает в преподавании русского языка. Русский язык является одним из предметов, требующих систематической работы, внимательного отношения к слову, освоения большого количества правил, развития орфографических, пунктуационных, речевых и коммуникативных навыков. Для некоторых учащихся изучение грамматических норм, выполнение однотипных упражнений или запоминание теоретического материала может восприниматься как сложная и недостаточно интересная деятельность. Поэтому одной из важнейших задач современного учителя становится поиск таких методов и приёмов, которые способны вызвать познавательный интерес, поддерживать активность учащихся и создавать ситуацию успешности на уроке.

Мотивация является одним из ключевых факторов результативности обучения. Даже хорошо разработанный учебный материал не обеспечивает необходимого образовательного результата, если ученик не заинтересован в его освоении. Учебная мотивация формируется под влиянием многих факторов: содержания учебного материала, личности учителя, используемых методов и форм работы, психологического климата в классе, уровня сложности заданий, возможности проявления самостоятельности и получения положительного результата. Цифровые технологии позволяют воздействовать сразу на несколько компонентов учебной мотивации, поскольку делают образовательный процесс более наглядным, интерактивным, вариативным и ориентированным на деятельность самого учащегося.

Использование цифровых ресурсов изменяет традиционную модель урока русского языка. Если раньше учитель преимущественно выступал главным источником информации, то в современной образовательной среде он всё чаще становится организатором познавательной деятельности, консультантом и координатором. Учащийся получает возможность самостоятельно работать с информацией, выполнять интерактивные задания, сравнивать результаты, анализировать допущенные ошибки, создавать собственные образовательные продукты. Такая деятельность способствует развитию ответственности за результаты обучения и формированию навыков самообразования.

Одним из основных преимуществ цифровых технологий является их интерактивность. Традиционное упражнение из учебника может быть преобразовано в задание, предполагающее выбор ответа, установление соответствия, распределение слов по группам, восстановление текста, исправление ошибок или выполнение языковой задачи в игровой форме. При этом учащийся получает мгновенную обратную связь. Он сразу видит результат своей работы и может самостоятельно определить, какие темы требуют дополнительного повторения. Мгновенная обратная связь имеет важное мотивационное значение, поскольку позволяет ученику воспринимать ошибку не как неудачу, а как часть процесса обучения.

Цифровые инструменты позволяют сделать урок русского языка более динамичным. Например, при изучении орфографии можно использовать интерактивные диктанты, при работе с лексикой — электронные словари и языковые игры, при изучении морфологии — задания на классификацию частей речи, при освоении синтаксиса — цифровые схемы предложений и упражнения на установление синтаксических связей. В процессе подготовки к письменным работам учащиеся могут использовать электронные справочные ресурсы, работать с различными видами текста, анализировать речевые ошибки, создавать собственные тексты и редактировать их.

Важное место в повышении мотивации занимает использование мультимедийных материалов. Текстовая информация может сопровождаться изображениями, аудиофрагментами, видео, инфографикой, схемами и анимацией. Такое сочетание позволяет учитывать особенности восприятия современных учащихся и способствует более прочному усвоению материала. Однако мультимедиа должно использоваться педагогически обоснованно. Избыточное количество визуальных эффектов может отвлекать учащихся от учебной задачи. Поэтому каждый цифровой элемент урока должен иметь конкретную образовательную цель.

Например, при изучении темы, связанной с культурой речи, учитель может предложить учащимся прослушать несколько аудиофрагментов, определить речевые ошибки и объяснить способы их исправления. При изучении лексических норм можно использовать реальные примеры из средств массовой информации, интернет-публикаций или современной коммуникации. При работе с текстом эффективным становится совместное цифровое редактирование, позволяющее учащимся видеть изменения, обсуждать языковые решения и аргументировать свою точку зрения. Благодаря этому русский язык воспринимается не как совокупность отвлечённых правил, а как живой инструмент общения.

Значительный мотивационный потенциал имеет геймификация. Элементы игры естественным образом вызывают интерес у школьников и создают эмоционально положительный фон учебной деятельности. Использование викторин, языковых квестов, цифровых соревнований, рейтингов, виртуальных наград и

командных заданий способствует активному вовлечению учащихся в работу. При этом особенно важно, чтобы игровая форма не заменяла содержание урока, а помогала решать конкретные образовательные задачи.

Например, на этапе повторения изученного материала учитель может организовать интерактивную викторину по орфографии или пунктуации. Ученики получают вопросы различного уровня сложности, выбирают ответы и сразу видят результат. Такая форма работы позволяет быстро проверить знания всего класса и одновременно создать атмосферу заинтересованности. Особенно эффективны командные формы деятельности, поскольку они развивают навыки сотрудничества, взаимопомощи и аргументации.

Цифровые технологии предоставляют дополнительные возможности для дифференциации обучения. В одном классе учащиеся могут существенно различаться по уровню подготовки, темпу работы и познавательным возможностям. Традиционная система заданий не всегда позволяет в полной мере учитывать эти различия. Цифровая образовательная среда даёт возможность предложить ученикам задания разного уровня сложности. Один учащийся может выполнять упражнения, направленные на закрепление базового материала, другой — решать проблемные языковые задачи, а третий — работать над творческим проектом или исследованием.

Такой подход положительно влияет на мотивацию, поскольку каждый ребёнок получает возможность работать в соответствии со своими образовательными потребностями. Слишком лёгкое задание быстро снижает интерес, а чрезмерно сложное может вызвать чувство неуверенности и отказ от деятельности. Оптимально подобранная сложность создаёт ситуацию успеха и стимулирует желание двигаться дальше. Цифровые ресурсы позволяют учителю гибко организовать этот процесс.

Особенно важное значение приобретает персонализация обучения. Современные цифровые образовательные системы способны фиксировать результаты выполнения заданий, количество ошибок, время работы и динамику освоения материала. На основе этих данных педагог может определить наиболее проблемные темы и предложить учащемуся индивидуальные упражнения. Таким образом, цифровая технология становится инструментом педагогической диагностики.

При этом роль учителя не уменьшается, а, напротив, становится более значимой. Цифровая платформа может автоматически проверить правильность выполнения определённого задания, но она не всегда способна определить причину ошибки, поддержать ученика, объяснить сложный материал доступным языком или подобрать метод работы с учётом индивидуальных особенностей ребёнка. Поэтому технологические инструменты должны рассматриваться как помощники педагога, а не как его замена.

Одним из перспективных направлений становится использование искусственного интеллекта в образовательном процессе. Уже сегодня существуют цифровые системы, способные создавать упражнения, предлагать варианты текстов, анализировать письменные ответы, помогать в подборе лексики и моделировать различные коммуникативные ситуации. Для учителя русского языка такие технологии открывают новые возможности, однако одновременно требуют формирования у учащихся критического отношения к получаемой информации.

Ученик должен понимать, что автоматически созданный текст не всегда является безошибочным и качественным. Работа с результатами искусственного интеллекта может стать эффективным учебным приёмом. Например, учащимся можно предложить проанализировать созданный цифровой системой текст, найти стилистические, грамматические, речевые или фактические неточности, отредактировать его и объяснить внесённые изменения. В таком случае технология не заменяет мыслительную деятельность ученика, а, наоборот, становится материалом для анализа и развития языковой компетенции.

Большое значение имеет формирование цифровой грамотности. Современный школьник должен не только уметь использовать различные электронные сервисы, но и критически оценивать информацию, соблюдать нормы речевого поведения в цифровой среде, различать достоверные и недостоверные источники, грамотно оформлять собственные сообщения. Именно урок русского языка предоставляет широкие возможности для формирования подобных навыков, поскольку язык является основным инструментом коммуникации как в реальном, так и в цифровом пространстве.

Наряду с очевидными преимуществами цифровизации необходимо учитывать и возможные трудности, возникающие в процессе её реализации. Одной из них является различный уровень цифровой компетентности учащихся. Уверенное использование социальных сетей или мобильных приложений ещё не означает умения эффективно работать с образовательной информацией. Некоторые школьники испытывают затруднения при поиске необходимых сведений, оценке надёжности источника, систематизации информации или подготовке собственного цифрового продукта. Поэтому цифровая грамотность должна формироваться постепенно и целенаправленно.

Учителю русского языка важно показывать учащимся не только технические способы работы с информацией, но и культуру её использования. Школьник должен понимать, что любой цифровой текст требует критического осмысления. Необходимо проверять авторство материала, сопоставлять сведения из нескольких источников, обращать внимание на качество языка, отличать факты от мнений. Работа в данном направлении способствует одновременно развитию читательской, информационной и функциональной грамотности.

Особого внимания требует соблюдение баланса между цифровой и традиционной учебной деятельностью. Полный отказ от письменной работы, чтения печатных текстов, устного ответа и

непосредственного общения не является целью современного образования. Напротив, наиболее эффективным представляется разумное сочетание традиционных и цифровых методов. Например, знакомство с новым правилом может сопровождаться интерактивной схемой, закрепление — выполняться с помощью электронного задания, а итоговая работа — предполагать самостоятельное письменное рассуждение ученика. В этом случае цифровая технология дополняет традиционную методику и делает её более гибкой.

При планировании урока следует учитывать и вопросы цифровой безопасности. Учащимся необходимо объяснять правила поведения в интернете, принципы защиты личной информации, нормы сетевого этикета и ответственность за публикацию материалов. Для учителя русского языка эта тема непосредственно связана с культурой речи. Общение в цифровой среде также должно строиться на уважении к собеседнику, грамотности, точности формулировок и умении корректно выражать свою позицию.

Одним из показателей эффективности использования цифровых технологий можно считать изменение характера учебной активности школьников. Если учащиеся чаще задают вопросы, проявляют инициативу, стремятся выполнять дополнительные задания, участвуют в обсуждении, самостоятельно находят информацию и обращаются к языковым справочникам, это свидетельствует о повышении познавательной мотивации. При этом важно оценивать не только эмоциональную реакцию на новый инструмент, но и реальные образовательные результаты.

Современному учителю необходимо постоянно совершенствовать собственную цифровую компетентность. Педагог должен уметь выбирать образовательные ресурсы, оценивать их качество, адаптировать задания к возрасту и возможностям учеников, организовывать безопасное взаимодействие в цифровой среде. Однако профессионализм учителя проявляется не в использовании максимального количества онлайн-платформ, а в способности выбрать именно тот инструмент, который помогает достичь конкретной педагогической цели.

Цифровая трансформация образования изменяет и требования к организации урока. Всё большее значение приобретают задания открытого типа, предполагающие собственное мнение учащегося, аргументацию, интерпретацию, анализ и создание нового содержания. На уроках русского языка это могут быть задания на составление текстов разных жанров, редактирование, преобразование информации, подготовку публичного выступления, создание медиатекста. Такие формы работы помогают учащимся осознать практическую ценность языка как средства мышления и общения.

Для повышения мотивации важно также показывать связь изучаемого материала с будущей профессиональной и социальной жизнью школьника. Грамотная устная и письменная речь необходима практически в любой сфере деятельности. Умение составить заявление, деловое письмо, резюме, аргументированно выразить позицию, выступить перед аудиторией или корректно вести электронную переписку является важной составляющей успешной коммуникации. Цифровые технологии позволяют моделировать подобные жизненные ситуации непосредственно на уроке.

Например, учащимся можно предложить создать электронное письмо в официально-деловом стиле, подготовить информационное сообщение для школьного сайта, написать отзыв, составить краткую аннотацию, преобразовать устное сообщение в письменный текст. Выполняя такие задания, ученик видит практическое применение изучаемых норм и начинает воспринимать русский язык как реальный инструмент решения коммуникативных задач.

Большие перспективы имеет интеграция цифровых технологий с формированием функциональной грамотности. Современному человеку недостаточно знать отдельные правила и определения. Необходимо уметь применять знания в нестандартных ситуациях, понимать информацию, интерпретировать её и использовать для решения практических задач. Именно поэтому урок русского языка должен постепенно переходить от преимущественного воспроизведения теоретического материала к его осознанному применению.

Цифровые ресурсы позволяют создавать задания, максимально приближённые к реальной информационной среде. Ученик может работать с таблицами, объявлениями, инструкциями, публикациями, электронными письмами, комментариями, инфографикой и различными типами несплошных текстов. Он учится извлекать необходимую информацию, определять авторскую позицию, оценивать языковые средства и создавать собственные высказывания. Такая деятельность делает изучение русского языка более осмысленным.

Перспективным направлением остаётся применение искусственного интеллекта. Однако педагогическая ценность таких систем определяется характером поставленного задания. Если искусственный интеллект используется только для получения готового ответа, он может снизить самостоятельность ученика. Если же его результат становится объектом проверки, анализа и редактирования, появляется дополнительная возможность для развития критического мышления. Поэтому учителю важно формировать у школьников понимание того, что цифровой помощник не освобождает человека от необходимости мыслить, проверять информацию и отвечать за конечный результат.

Например, ученику можно предложить получить несколько вариантов текста по одной теме, сравнить их, выявить языковые и стилистические недостатки, а затем написать собственный вариант. Можно организовать работу по проверке правильности объяснения языкового правила, предложенного искусственным интеллектом. Такие задания позволяют одновременно совершенствовать знания русского языка и формировать ответственное отношение к современным технологиям.

Таким образом, ключевым условием успешной цифровизации урока становится сохранение педагогической целесообразности. Технология должна использоваться не ради самой технологии, а ради

ученика и результата его обучения. Если цифровой инструмент помогает ребёнку лучше понять материал, проявить инициативу, самостоятельно найти решение, увидеть собственный прогресс и ощутить практическую значимость русского языка, его применение действительно способствует повышению учебной мотивации.

Заключение. Современная цифровая образовательная среда предоставляет учителю русского языка широкие возможности для повышения мотивации учащихся. Интерактивные упражнения, мультимедийные материалы, электронные словари, образовательные платформы, проектная деятельность, геймификация и инструменты искусственного интеллекта позволяют разнообразить учебный процесс, обеспечить оперативную обратную связь, учитывать индивидуальные особенности школьников и создавать условия для их активного участия в обучении.

Вместе с тем цифровые технологии не являются универсальным средством решения всех педагогических задач. Их эффективность зависит от профессиональной компетентности учителя, содержания заданий, возрастных особенностей учащихся и соблюдения разумного баланса между цифровыми и традиционными формами деятельности. Главным критерием выбора технологии должна оставаться её образовательная ценность.

Использование цифровых инструментов на уроках русского языка позволяет приблизить учебный материал к реальной жизни современного школьника. Работа с интернет-текстами, электронными словарями, медиаматериалами и цифровыми проектами показывает учащимся, что грамотная речь необходима не только в рамках школьного предмета, но и в повседневной, профессиональной и общественной коммуникации. Благодаря этому усиливается осознание практической значимости изучения русского языка.

Особенно важным является переход от пассивного потребления цифровой информации к её активному анализу и созданию. Учащийся должен уметь не просто найти готовый ответ, а проверить его, объяснить, сравнить с другими вариантами, сделать вывод и сформулировать собственную позицию. Именно такая работа способствует развитию критического мышления, функциональной грамотности, самостоятельности и ответственности.

Следовательно, цифровые технологии могут стать действенным средством повышения мотивации к изучению русского языка при условии их методически грамотного и целенаправленного использования. Основной задачей современного учителя является создание такой образовательной среды, в которой технологии не заменяют живое педагогическое взаимодействие и самостоятельное мышление учащегося, а расширяют возможности познания, общения и творческой деятельности. Сочетание традиционных педагогических ценностей и современных цифровых инструментов позволяет сделать урок русского языка содержательным, практико-ориентированным и интересным для школьников, одновременно формируя компетенции, необходимые человеку в современном информационном обществе.

Использованная литература

1. Полат Е. С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. — Москва: Академия, 2009.
2. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии. — Москва: Народное образование, 1998.
3. Роберт И. В. Теория и методика информатизации образования. — Москва: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2014.
4. Хуторской А. В. Современная дидактика. — Москва: Высшая школа, 2007.
5. Зимняя И. А. Педагогическая психология. — Москва: Логос, 2004.
6. Маркова А. К., Матис Т. А., Орлов А. Б. Формирование мотивации учения. — Москва: Просвещение, 1990.
7. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. — Москва: Высшая школа, 1991.
8. Федеральный институт педагогических измерений. Материалы по формированию читательской и функциональной грамотности обучающихся.
9. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. — Paris: UNESCO, 2023.
10. OECD. PISA 2022 Assessment and Analytical Framework. — Paris: OECD Publishing, 2023.

КИБЕРБУЛЛИНГТІҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ ОҚУШЫҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ

Жолбергенова Кунсулу Утепбергеновна
Маңғыстау облысы, Маңғыстау ауданы
Бекі ЖББМ КММ
Педагог-психолог

Аннотация. Мақалада білім беру ортасындағы кибербуллинг мәселесі және оның алдын алудағы педагог-психологтің қызметі қарастырылады. Оқушылардың цифрлық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру, интернеттегі қысым белгілерін байқау, көмек сұрауға қолайлы жағдай жасау және зардап шеккен балаға психологиялық қолдау көрсету жолдары ұсынылады. Мектеп, отбасы және оқушы арасындағы

сенімді байланыстың маңызы ашылып, жеке кеңес беру, жағдаяттық тапсырмалар, сыныптық келісімдер және профилактикалық жұмысты бағалау тәсілдері сипатталады.

Түйін сөздер: кибербуллинг, педагог-психолог, психологиялық қауіпсіздік, цифрлық мәдениет, оқушыны қолдау, сенімді қарым-қатынас, алдын алу.

Цифрлық технологиялар оқушының білім алуына, шығармашылық қабілетін дамытуына және қатарластарымен байланыс орнатуына кең мүмкіндік береді. Балалар интернет арқылы ақпарат іздейді, ортақ жобалар орындайды, өз қызығушылықтарына сәйкес қауымдастықтарға қосылады. Сонымен бірге онлайн қарым-қатынаста адамның қадір-қасиетін кемсіту, жеке мәліметтерін рұқсатсыз тарату және көпшілік алдында мазақ ету сияқты жағымсыз әрекеттер кездеседі. Сондықтан мектептің тәрбие және психологиялық қолдау жұмысы баланың күнделікті өмірімен қатар оның цифрлық ортадағы тәжірибесін де қамтуы қажет.

Кибербуллинг — цифрлық технологиялар арқылы адамды қорқытуға, ашуландыруға немесе ұялтуға бағытталған қайталанатын қудалау әрекеті. Ол әлеуметтік желіде, мессенджерде, ойын платформасында және басқа онлайн кеңістіктерде көрініс табуы мүмкін. Біреудің атынан жалған парақша ашу, қорлайтын хабарламалар жіберу, кемсітетін суреттер тарату осындай әрекеттерге жатады. UNICEF түсіндірмесінде онлайн қудалаудың бетпе-бет болатын буллингпен қатар жүруі мүмкін екені көрсетіледі.

Педагогикалық жұмыста кибербуллингті қарапайым пікір келіспеушіліктен ажырата білу маңызды. Екі оқушының белгілі бір мәселе жөнінде дауласуы әрдайым жүйелі қудалау болып саналмайды. Алайда бір баланы үнемі нысанаға алу, оған қарсы топ болып әрекет ету, қорлайтын материалды қайта-қайта тарату жағдайға мұқият қарауды талап етеді. Оқиғаның атауын анықтаудан бұрын оның балаға келтірген зиянын бағалау қажет. Бір реттік қорлау немесе қорқыту да назардан тыс қалмауы тиіс.

Онлайн қысымның ерекшелігі — оның мектептен тыс уақытта да жалғасуы. Жарияланған материалды басқа адамдар көшіріп, қайта бөлісе алады. Сондықтан бастапқы жазба жойылғаннан кейін де оның таралуы тоқтамауы мүмкін. Мұғалім немесе ата-ана баланың интернеттегі қарым-қатынасын тікелей көрмегендіктен, мәселе ұзақ уақыт байқалмай қалуы ықтимал. StopBullying.gov ресурсы цифрлық қудалаудың үздіксіз жүруі, жарияланған ақпараттың сақталуы және ересектерге байқалуының қиындығы сияқты ерекшеліктеріне назар аударады.

Кибербуллингтің алдын алу жұмысын тек тыйым салумен шектеуге болмайды. Оқушыға интернетті қолданбауды айту оның цифрлық қарым-қатынаста кездесетін қиындықтарды шешу дағдысын қалыптастырмайды. Мектептің мақсаты — балаларға өз әрекетінің салдарын түсінуге, басқа адамның шекарасын құрметтеуге және қолайсыз жағдай туындағанда көмекке жүгінуге үйрету. Бұл міндет бір реттік сынып сағаты арқылы толық орындалмайды. Ол күнделікті педагогикалық қарым-қатынаста, оқу тапсырмаларында және мектептің ортақ ережелерінде көрініс табуы керек.

Педагог-психологтің профилактикалық қызметін оқушылардың түсінігін анықтаудан бастауға болады. Балаларға «Қалжың қай кезде қорлауға айналады?», «Сыныптасыңның суретін жарияламас бұрын не істеу керек?», «Топтық чатта біреуді мазақтаса, кімнен көмек сұрайсың?» деген сұрақтар ұсынылады. Мұндай әңгімелесудің мақсаты — кінәлілерді анықтау емес, оқушылардың қауіпсіз әрекет туралы білімін байқау. Балаларды өз басынан өткен оқиғаны көпшілік алдында айтуға міндеттеуге болмайды. Жеке тәжірибесін бөліскісі келген оқушыға бөлек сөйлесу мүмкіндігі берілуі қажет.

Алдын алу сабақтарында ойдан құрастырылған жағдаяттарды талдау қолайлы. Мысалы, сыныптық чатқа оқушының сәтсіз түскен фотосуреті жіберіліп, оған келемеж пікірлер жазылған жағдай ұсынылады. Балалар суретті жариялаған адамның, оны бөліскендердің, үнсіз бақылағандардың және суреттегі оқушының жағдайын талқылайды. Педагог-психолог «Бұл жерде кімге көмек қажет?», «Қандай әрекет зиянды ұлғайтады?», «Қалай қауіпсіз қолдау көрсетуге болады?» деген сұрақтар арқылы әңгімені нақты шешімдерге бағыттайды. Тапсырмада шынайы оқушының суретін немесе сыныпта болған оқиғаның танылатын бөлшектерін қолданбаған жөн.

Осындай жұмыстың жалғасы ретінде сыныптың цифрлық қарым-қатынас келісімін жасауға болады. Оқушылар өздері ұсынған ережелердің мағынасын талқылап, оларды қысқа әрі түсінікті түрде тұжырымдайды. Мысалы, өзгенің фотосуретін келісімсіз жарияламау, адамның сыртқы келбетін кемсітпеу, жеке хаттарды таратпау және қорлайтын материалды қайта жібермеу қағидалары енгізіледі. Келісімде ереже бұзылған жағдайда кімге хабарласуға болатыны да көрсетілуі керек. Оның құндылығы қабырғаға ілінуімен емес, күнделікті жағдайда қолданылуымен анықталады.

Психологиялық қолдау баланы мұқият тыңдаудан басталады. Оқушы жағдайды айтқан кезде ересектің алғашқы реакциясы оның әрі қарай ашық сөйлесуіне әсер етуі мүмкін. «Өзің де бір нәрсе істеген шығарсың», «Оған бола ренжіме» деген сөздер баланың сезімін елемендей қабылданады. Оның орнына «Айтқаның үшін рақмет», «Саған не болғанын түсінгім келеді», «Бұл жағдайды жалғыз шешуге міндетті емессің» деген қолдау сөздерін қолдануға болады. Әңгіме асықпай, басқа адамдар кедергі келтірмейтін жерде жүргізілгені дұрыс.

Алғашқы кездесуде оқушыдан оқиғаны қайта-қайта егжей-тегжейлі баяндауды талап етудің қажеті жоқ. Қолдау көрсетуге жеткілікті негізгі ақпарат анықталады: не болғаны, қай жерде жалғасып жатқаны, баланың қазір өзін қауіпсіз сезінетіні және кімнің көмегіне сенетіні. Педагог-психолог оқушының пікірін ескеріп, келесі қадамдарды түсінікті тілмен талқылайды. Сонымен бірге толық құпия сақтауға орындалмайтын уәде бермеуі керек. Қауіпсіздігін қорғау үшін басқа мамандарды немесе жауапты ересектерді қатыстыру қажет болса, оның себебі балаға түсіндіріледі.

Практикалық көмек онлайн қысымды тоқтатуға бағытталған әрекеттерді де қамтиды. UNICEF сенімді ересекке хабарласуды, қажет дәлелдерді сақтауды, қысым көрсетушіні бұғаттауды және платформаға шағым жіберуді ұсынады. Қорлайтын хабарламалардың скриншоттарын, сілтемелерін және уақытын тіркеу оқиғаны түсіндіруге көмектеседі. Бұл материалдарды сынып чатына немесе ата-аналар тобына таратуға болмайды: олар баланы қорғау үшін ғана қолданылуы қажет.

Оқушымен бірге қарапайым қолдау жоспарын құруға болады. Онда бала қысым қайталанса кімге жүгінетіні, мектепте кіммен жеке сөйлесе алатыны және ересектердің қандай әрекет жасайтыны белгіленеді. Жоспар баланың есінде сақталатындай нақты болуы керек. Мысалы, «Хабарлама қайта келсе, оны жауапсыз қалдырып, сенетін ересекке көрсетемін» немесе «Үзілісте өзімді жайсыз сезінсем, келісілген мұғалімге барамын» деген қадамдар енгізіледі. Қауіпсіздікті қамтамасыз ету міндетін толығымен оқушыға жүктеуге болмайды.

Қолдау барысында баланың тек оқиға туралы емес, өзінің қажеттіліктері туралы да айтуына мүмкіндік беріледі. «Қазір саған не көмектесер еді?», «Мектепте өзіңді қай жерде жайлы сезінесің?», «Кімнің қасыңда болғанын қалайсың?» деген сұрақтар пайдалы. Кейбір оқушылар бірден сөйлесуге дайын болмайды. Мұндай жағдайда қысқа жазба, сезімдерді бейнелейтін карточкалар немесе сурет арқылы ойын жеткізуді ұсынуға болады. Бұл құралдар диагноз қоюға арналмайды; олар әңгімені бастауға және баланың өзін түсіндіруіне көмектесетін тәсілдер ретінде қолданылады.

Кибербуллингке қатысы бар басқа оқушылармен жұмыс та қажет. Қысым көрсеткен баланы көпшілік алдында масқаралау мектептегі қарым-қатынасты жақсартпайды. Әңгімеде нақты әрекет, оның салдары және оны тоқтату міндеті талқылануы тиіс. Оқушының «Мен жай әзілдедім» деген түсіндірмесі келтірілген зиянды жоққа шығармайды. Сонымен бірге оның мінез-құлқын өзгертуге мүмкіндік беріледі: қорлайтын материалды таратуды тоқтату, жауапкершілігін түсіну және қарым-қатынастың басқа жолдарын үйрену. Зардап шеккен баланы кешіруге немесе бетпе-бет татуласуға мәжбүрлеуге болмайды.

Оқиғаның куәгерлеріне арналған жұмыс ерекше мәнге ие. Балалар кейде қорлауға тікелей қатыспаса да, күлкі белгісін қою, жазбаны бөлісу немесе басқа чатқа жіберу арқылы оның таралуын күшейтуі мүмкін. Сондықтан куәгерлерге қауіпсіз қолдау әрекеттерін үйрету қажет. Олар зиянды материалды таратпай, зардап шеккен оқушыға жеке қолдау білдіріп, сенімді ересекке хабарлай алады. Баладан қудалаушыға жалғыз қарсы тұруды талап етуге болмайды. Мектепте көмек сұрау «шағымдану» ретінде кемсітілмей, қауіпсіздікті қорғау әрекеті ретінде қабылдануы тиіс.

Ата-аналармен жұмыс барысында бақылау мен сенімнің арақатынасын талқылау маңызды. Отбасында интернет туралы әңгіме тек тыйым салудан тұрса, бала қиындыққа тап болғанын жасыруы мүмкін. Профилактикалық кездесулерде ата-аналарға баланың онлайн қызығушылықтарын сұрау, чаттағы қарым-қатынасын айыптамай талқылау және көмек сұраған кезде сабырлы жауап беру үлгілерін ұсынуға болады. «Телефоныңда не істеп отырсың?» деген тексеруші сұрақпен қатар «Бүгін интернетте сені қуантқан немесе ренжіткен нәрсе болды ма?» деген әңгімеге шақыратын сұрақ та қажет.

Мектеп деңгейінде жауапкершілікті бөлу алдын ала ойластырылуы тиіс. Педагог-психолог баланың жағдайын бағалау және қолдау жұмыстарын жүргізсе, сынып жетекшісі күнделікті қарым-қатынасты бақылауға, ал әкімшілік қауіпсіздік шараларын ұйымдастыруға қатысады. Әр маман өз міндетін білгенде, оқушы бір оқиғаны бірнеше адамға қайта-қайта баяндауға мәжбүр болмайды. Ақпарат тек көмек көрсетуге қатысатын адамдарға қажетті көлемде жеткізіледі. Оқиғаны бүкіл ұжым алдында талқылау баланың жеке өмірін қорғау қағидасына қайшы келеді.

Жұмыстың нәтижесін өткізілген іс-шаралар санымен ғана бағалау жеткіліксіз. Мектеп оқушылардың көмек сұрайтын адамын білетінін, онлайн қорлауды ажырата алатынын және хабарласқаннан кейін қолдау сезінетінін анықтай алады. Бұл үшін қысқа анонимді сауалнамалар мен жеке кері байланыс қолдануға болады. Алғашқы кезеңде хабарламалар санының көбеюі міндетті түрде жағдайдың нашарлағанын білдірмейді: балалар бұрын жасырған оқиғаларын айта бастауы мүмкін. Сондықтан мәліметтерді оқушылардың қауіпсіздік сезімімен және қайталанған оқиғалар туралы ақпаратпен бірге талдау қажет.

Қолдау жұмысы алғашқы әңгімемен аяқталмайды. Оқушымен келесі кездесудің уақытын келісіп, қысымның тоқтағанын, басқа чатқа ауыспағанын және мектептегі қарым-қатынастың қалай өзгергенін анықтау керек. Егер баланың жағдайы мектеп психологінің құзыретінен тыс көмекті қажет етсе, тиісті маманға жолдау ұйымдастырылады. Өмірі мен қауіпсіздігіне тікелей қатер төнген жағдайда шұғыл көмекке жүгіну қажет. UNICEF те тікелей қауіп болғанда полициямен немесе елдегі жедел қызметпен байланысуды ұсынады.

Қорытындылай келе, кибербуллингтің алдын алу — цифрлық сауаттылықты, өзара құрметті және психологиялық қолдауды біріктіретін жүйелі жұмыс. Педагог-психологтің міндеті оқушының қиындықтарын тыңдаумен бірге мектепте көмекке жүгіну түсінікті әрі қауіпсіз болатын орта қалыптастыруға қатысудан көрінеді. Отбасы мен мектептің келісілген әрекеті, құпиялылықты сақтау, нақты қолдау жоспары және кейінгі бақылау осы жұмыстың негізін құрайды. Әр оқушы өзінің қадір-қасиеті қорғалатынын және қиын жағдайда жалғыз қалмайтынын сезінуі қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. UNICEF. *Cyberbullying: What is it and how to stop it.*
2. StopBullying.gov. *What Is Cyberbullying.*
3. eSafety Commissioner. *Cyberbullying.*

Мазмұны

<i>Көпен Жадыра</i> ТӘУЕКЕЛ ТОБЫНДАҒЫ ОҚУШЫЛАРМЕН ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУДЕ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТЫҢ РӨЛІ	3
<i>Ешимбетова Бакыткул Мухитдиновна</i> МУЗЫКА САБАҒЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ	9
<i>Бейсембаева Гулназия Данешовна</i> МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУ ЖОЛДАРЫ	16
<i>Бақыт Құрбан</i> ҰЛТ ҰСТАЗЫ — АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ	23
<i>Калиева Құралай Жаңабайқызы</i> МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЖОБАЛЫҚ ОҚЫТУДЫҢ РӨЛІ	25
<i>Сеитова Русиям Нурдуновна</i> ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ТИІМДІ ЖӘНЕ ЖАУАПТЫ ҚОЛДАНУ	30
<i>Чинбаева Майра Гапуовна</i> "АДАЛ АЗАМАТ" ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНЕ КІРІКТІРУ	36
<i>Джунусова Мадина Уалихановна</i> ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ МОТИВАЦИИ УЧАЩИХСЯ К ИЗУЧЕНИЮ РУССКОГО ЯЗЫКА	44
<i>Жолбергенова Кунсулу Утепбергеновна.</i> КИБЕРБУЛЛИНГТІҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ ОҚУШЫҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ	48